

IV. A HONFOGLALÁS KORÁNAK GAZDASÁGI ÉLETE ÉS TÁRSADALMA

15. A honfoglalás kori hagyaték

Népi kultúránk történeti rétegei között a legkorábbiakat általában a honfoglalással szokták kapcsolatba hozni a kutatók. Ha azonban erre a hagyatékra gondolunk, beleértjük nemcsak az új, a végleges haza szerzésének kulturális következményeit, hanem a korábbi korszakok, az őstörténet több ezer évre visszanyúló emlékeit és a honfoglalást követő századokból is számos olyan műveltségelemet, amely föltehetőleg már a feudalizmus szerves kialakulása (13. század) előtt jellemezte a magyarságot.

A múlt század 20-as, 30-as éveitől máig változó erősségű, de meg nem szűnő érdeklődéssel vár őstörténeti vonatkozású eredményeket a magyar népismerettől a tudományos és a szélesebb, a nemzeti kultúrában tájékozódó közvélemény. A néprajz minden időben többé-kevésbé igyekezett ennek az igénynek megfelelni. A múlt századi nagy reményeket azonban századunkban egyre inkább a kételyek váltották fel. Ma már tudjuk, hogy a 19–20. századi magyar népi kultúrában, amelyet a néprajzkutatók gyűjtések során megismerhettek, leírtak és tanulmányoztak, igen kevés az olyan összetevő, melyet a honfoglaló magyarok is magukénak mondhattak. Ezek az elemek régiségük okán kétségkívül értékes, de nem központi részét alkotják a néphagyománynak.

Az eddigi vizsgálatok súlyponti különbségeket mutatnak a népi kultúra egyes területei között. Világszerte ismert jelenség, hogy az anyagi műveltség és általában az életmód a földrajzi helyzetváltoztatás hatására, más környezethez idomulva sokkal inkább átalakul, mint a folklór. Így történt a magyar etnikummal is vándorlása során. Elsősorban a népköltészet és a zene s bizonyos fokig a hiedelemvilág őrződött szívósan, valószínűleg a nyelvvel való szoros kapcsolatuknak köszönhetően.

A Kárpát-medencébe érkező magyarok a vizek mellett komplex gazdálkodást folytattak. A gazdasági élet összetettsége nagyobb körbe kitekintve azt jelentette, hogy bár vagyonuk nagy részét hatalmas, legeltetett állatsordák képezték, nem jelentéktelen mértékben földet is műveltek. Ezen kívül, az említett módon, foglalkoztak halászáttal, vadászattal és a természet javainak gyűjtögetésével. Az utóbbi három ágazat a magyar történet legkorábbi szakaszaiban a legfontosabb élelemszerző tevékenység volt.

A primitív hal- és vadfogó eszközök világszerte hasonlítanak egymásra, ezért a kutatás nehezen tudja eldönteni, vajon a legkorábbi korokból magunkkal hozott vagy hajdan az egész Euráziában, tehát a honfoglalás előtti Kárpát-medencében is elterjedt kulturális alapelemekről van-e szó. Hogy bizonyos madárfogó hurkok, csapda- és hálóformák ennek az életmódnak a tartozékai, hozadéknak bizonyulnak-e vagy sem, még nincs eldöntve.

Régészeti feltárások és nyelvészeti kutatások segítségével rekonstruálható az eszköztárnak az a része, mely nem romlandó (pl. fa, bőr, textil) anyagból készült. A legfontosabb munkaeszközök közül a honfoglalók ismerték az ekét, az ásót, illetőleg

a kapát, a sarlót, a csépet, de legtöbbször más típusokat használtak, mint a későbbi századokban. A múlt században a történetírás még jobbra pompás lovas vitézeknek képzelte el a honfoglaló elődöket, akik, mai hazánba érkezvén állatok legeltetésén kívül, voltaképp más gazdasági tevékenységhez nem értettek. Ez a feltevés az említett sokoldalú, összetett gazdálkodás „fölfedezésével” megdőlt. Korábban nagy fontosságot tulajdonítottak a kutatók a jövevényszavak vizsgálatának, napjainkban már jóval óvatosabbak értékelésükben, és különösen arra figyelmeztetnek, hogy a magyar nyelvben egy-egy idegenből bekerült szó nem feltétlenül jelzi az általa megnevezett fogalom jövevény voltát, mint régebben gondolták. Ennek az elképzelésnek a jegyében változott az a magát sokáig tartó vélekedés, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében nem sokkal régebben lakó szlávoktól tanulták el a földművelés legtöbb elemét. Sokkal valószínűbb, hogy az új haza eltérő természeti viszonyai szorították rá őket az addig használt, de kevésbé alkalmasnak bizonyult munkaeszközök más típusra való fölcserélésére.

A magyarok valószínűleg már a bolgár-török kapcsolatok kezdetén szántottak vaspapucsos, földet turo-karcoló, ezáltal a talaj nedvességét jobban megőrző ún. turoékeivel. A levéidai aszimmetrikus ekevasleletek arra vallanak, hogy a másik alapvető ekefűessel, a földet kiforgató, a túlzott talajnedvességtől óvó ágyékeivel is megismerkedhettek.

Az emberiség legkorábbi földműves korszakát idéző kapás művelés a honfoglalás után már nem jutott jelentékeny szerephez hazánkban. Emlékét talán a kapához kötött „ásni” kifejezés őrizte meg.

Az aratás egyetlen eszköze ebben az időben a sarló, a korai századokban valószínűleg egy általánosan használt, univerzális vágóeszközből alakult ki. Erre vall, hogy a különfajta régies ág- és vesszővágók, bozótirtó kések bizonyos formái „rokonságban” állnak vele.

Az Árpád-korból igazolható a nyomtatás és a kézicséplés egymás mellett élése, de valószínű, hogy már előbb számolhatunk gyakorlatukkal. A nyomtatás, a gabonamagvaknak a kalászból állatokkal történő kitapostatása jellegzetes steppei eljárás, alapvető szókinca a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai közül való. De ismerünk ennél jóval egyszerűbb munkamódokat is. Ha kevés gabonára volt szükségük, a szegényparasztok még a 20. században is kézzel morzsolták ki a szemet a kalászból, vagy csomóként marokra fogva kemény tárgyakhoz ütögették. Hasonlóan primitív cséplési mód volt a pusztai bot használata. A kalászokat a földre fektették, és egy husággal kiverték. Elképzelhető, hogy a szláv eredetű csép szó ezzel szemben már a fejlettebb, forgó fejjel, hadaróval ellátott eszközt jelentette, amire különben a későbbi időkben ismerünk kifejező erejű népnyelvi szót, a másfélfát.

Sok tudományos vitára adott okot az a kérdés, hogy milyen volt a magyar ház. Vajon sátorban laktak-e a régi magyarok, mint a gyakran helyet változtató pásztor-nép, vagy ismerték a szilárd hajlékokat is, melyek a földművelés, az állandó helyben lakás velejárói? Ma, főleg a régészeti és a nyelvészeti bizonyítékok fényében, úgy látszik, lehettek favázak, fakéreg, bőr- vagy földborítású, fennálló falú vagy földbe ásott épületeik, melyeknek egyetlen helyisége, a 19. században is elterjedt módon, valószínűleg kultikus és munkatérre oszlott. A szoba egyik sarka vagy fele az ünnepelesebb cselekmények (családi események, szertartásos étkezések stb.), a másik fele a hétköznapi tartózkodás, belső munka stb. helyszíne volt. A kor általános szokása szerint földre terített bőrökön, textíliákon kuporogva vagy ülve dolgoztak, étkeztek, pihentek. Bútort csak az előkelőbbek használtak: a széket, mely legkorábbi formájában vezető személyek trónusa volt, a ruhaneműt rejtő, hosszúkás ládafélét (a koporsót) és a talpas ringó bölcst. Mindhárom alapvető darabként megtalálható a 19. századi parasztszobában is.

A lakásbelső borításához és a ruházkodáshoz használt lenyúzott bőrök és a

prémek kikészítése úgynevezett savanyúleves áztatással történt. A kender- és bőrfeldolgozás némely eszköze, például a törésre szolgáló, fogazott oldalélű tiló, közösek lehettek. A kendert azonban elsősorban nem ruházkozási alapanyagul használták, hanem a mindennapi életben gyakorta szükséges kötelek és zsinetek előállítására. A magyar pásztorok között századunkig fennmaradt hátbőrnek és előbőrnek nevezett, nem szabott, hanem az írha eredeti alakját tartó ruhadarab, feltehetően ebből a korból származik.

A táplálkozás körében is találunk feltehetően a honfoglalás koráig visszanyúló hagyományt. Ilyen lehet az alföldi pásztorok tarhója, mely joghurthoz hasonló különleges étel, továbbá a közelmúltig fogyasztott, vízzel, sóval gyúrt, erjesztetlen tészta, a lepénykenyér.

A pogány magyarok kultúrájának ugyancsak sokat vitatott része az ősvallásnak nevezett, kereszténység előtti hitvilág. Kezdeteit tekintve minden más kérdéskört megelőző az iránta megnyilvánuló érdeklődés. Otrókóci Fóris Ferenc 1693-ban írta az első könyvet, mely megkísérelte meghatározni, miben hihettek a honfoglaló magyarok. Utóbb sorozatnyi újabb munka született, különösen a 19. században kísérte nagy figyelem az ősvallással foglalkozó rekonstrukciós próbálkozásokat. A kutatók egy része korábban is, ma is a samanizmust tartotta és tartja a pogány magyarok vallásának. Bizonyos, hogy a magyarok közt szép számmal akadtak hívei a samanisztikus kultuszoknak, de az is valószínű, hogy több vallásnak (iszlám, zsidóhit, hőskultusz), sőt már a honfoglalás előtt a kereszténységnek is hódoltak csoportjaik. Az őseurópai pogány néphit különböző korszakokban bőven keveredett azzal, amit a magyarok kelet felől magukkal hoztak. Mivel azonban mindmáig nem történt meg a különböző eredetű rétegek és elemek tudományos igényű szétválasztása, csak nagy óvatossággal lehet rámutatni az egységet valószínűleg sosem alkotó magyar ősvallásnak 19–20. századig fennmaradt töredékeire. Ezek elsősorban a néphit, a népmesék és a népszokások körében kereshetők. A pogány magyar világkép maradványai lehetnek a népmesékből jól ismert égig érő fa (mennylöttartó világfa), sátozott formára elképzelt ég, a földet a hátán hordó hatalmas hal. A hitvilágot olyan emberfeletti lények népesítették be, mint a rosszakaratú boszorkányok és sárkányok, valamint az ember és a szellemvilág között közvetítő bűbájós táltosok.

A nemzeti-törzsi társadalomban, mint amilyenben a magyarság is élt a honfoglalás korában és a megelőző időben, a vallás és a művészet nem különül el úgy, mint később az osztálytársadalmakban. Ezért igen körülményes dolog a magyar ősköltészet műfajait egymástól megkülönböztetni, megjelenési formáikat körülhatárolni. Analógiákból tudjuk, hogy a társadalomfejlődésnek ezen a fokán sok népnél virágzott a nagyepika, azonban a magyar hősepikáról, a földön élő, de emberfeletti tulajdonságokkal fölruházott hősökrol szóló költészetünkről inkább feltevéseink, mint bizonyosságaink vannak. Többen kutatták a finn Kalevalához hasonló, eposzba foglalható magyar énekfűzét nyomait. Arany János is sokat töprengett rajta. Valószínű, hogy finn nyelvrokainkéhoz hasonló epikénk nem alakult ki, de a rövidebb énekek létezése nem tagadható.

Mi lehetett a honfoglalás kori vagy a gyakran használt szóval: „keleti” epikus örökségből egészen a közelmúltig fennmaradt elem? A válaszadás nehézségei hasonlóak az e területtel sok szálon összefonódó néphit kérdéséhez. Ismételten az a gond, hogy nem folyt még elegendő összehasonlító kutatás kellő súllyal és bizonyossággal kimondható eredményekhez. Például egy darabig tartotta magát az a vélekedés, hogy a magyar népmesék jól ismert alakja, a vasorrú bába a finnugor kor fémálarccal ellátott fabábját testesíti meg. Aztán kiderült, hogy az az ijesztő figura az orosz mesevilágban is otthonos, ami valószínűvé teszi, hogy nem néphez, hanem kultuszformákhoz és a finnugor meg a szláv népek által lakott nagyobb területhez kötődik. Végül mégis valószínű, hogy honfoglalás előtti elem a magyar hagyományban. Ha-

sonló föltevések születtek a csodálatos, kacsalábon forgó várról, a szélesebben repülő, sok jó tulajdonsággal fölruházott táltos lórról. Ezeknek is széles körű az eurázsiai rokonsága. A „szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál” mesei formula némelyik kutató szerint a matriarchátus, az anyajogú társadalom emléke. A magyarázat első számú bökkenője, hogy ez a társadalmi formáció – minden más jel arra vall – nem létezett a magyar nép múltjában. Vannak szavaink, melyeknek elhomályosult eredeti jelentése talán ebbe a körbe vonható: az íz, a fene, a hagymáz ilyenek, titokzatos lények vagy fogalmak egykori megnevezései. A hősénekek bizonyosságát erősítik a korai magyar krónikákban olvasható történetek a magyar előidőkről, az Árpád-ház és a magyarok származásáról, nagy és csodálatos tetteikről meg kalandjaikról. Ezek azonban a 19–20. századra már töredékeikben sem voltak megtalálhatók a szájhagyományokban.

Valamivel több eredménnyel számolhatunk a lírában. Az élet kezdetéhez fűződik a bölcsődal; a világ minden népénél, nálunk is a legkorábbi műfajok közé tartozik. Az élet végénél a siratóról ugyanez mondható el. Mindkettő alkalomhoz kötődött, akár a gonoszt űző, jót akaró ráolvasások és a munkadalok, melyek szintén a legkorábbi népköltészeti műfajok körébe tartoznak, a 19–20. században is élnek.

A népzene kutatás szerint a pentatónia (ötfokúság) és a kvintváltás (a dallam második része öt hanggal lejjebb megismétlődik) a régi magyar dallamstílus legfőbb sajátosságai, honfoglalás előtti hagyományok. Eredetükről még viták folynak, azt azonban tudjuk, hogy a pentatónia a zenei fejlődés egyik alapfoka, és a kvintváltás sokfelé ismert a világon. Hogy a 20. századig ezeket miért tartotta meg, más népekhez viszonyítva meghatározó súllyal, a magyar nép, annak megválaszolása még nyitva áll.

Az előzőeknél nem kevésbé homályos a népszokások problémaköre. A magyar népszokások, akár a hiedelmek, igen sok szállal kapcsolódnak a környező népek szokásvilágához, aminek valószínű oka a kereszténység felvételének sokszor azonos kora és hasonló körülményei. Számos európai népszokást már nem „pogány”, hanem „megkeresztelt” formában sokszor épp az egyház közvetítésével kapott a magyarság a környezetétől. Így összetöredeztek, eltűntek vagy mélyre süllyedtek a hagyományban az újjal szemben korántsem egységes egészet alkotó, keletről hozott elemek. A jeles napok sorában például ilyenek a pünkösdkirály-választás erőpróbái (lóverseny, céllövés, futás) vagy a téli napfordulóhoz kötődő regölés, melynek párhuzamai Nyugat-Európából ismertek, de csodaszarvas-motívuma és összeéneklő-párosító refrénje talán honfoglalás előttiek.

Külön kérdéscsomó az emberi életfordulók szokásai között a lakodalomé. Számos nagyon régies mozzanata van szertartásának, amelyről föltehető, hogy valaha kereszténység előtti szokás része volt. Például maguk a vőlegény (vevőlegény?) és a menyasszony (finnugor eredetű szó, hasonló eredeti jelentéssel) kifejezések. Az első talán az élettárs „megvásárlásának”, a másik az érte adott, többek közt menyétprémek emlékéét őrzi. A trefás menyasszonysöktetés, a magyar lakodalmak elterjedt szokása a valaha halálosan komoly leányrablás maradványa.

Végül a legutóbbi időig megszokott halottvirrasztás, a siratás és a tor is a magyar népszokások legrégebbi rétegeibe tartoznak.

A magyar népi díszítőművészet korai története kutatásának van egy súlyos tárgyi akadálya, nevezetesen az emlékek hiánya. A fa, a textília, a bőr romlandósága, a cserép törékenysége miatt a korábbi századokból csak kivételesen maradtak fenn a népművészet körébe sorolható tárgyak. Még kevesebb azoknak a száma, amelyekről pontosabban következtetni lehet készülésük közelebbi idejére. Évszámok csak a 17. század végétől, inkább a 18. századtól jelennek meg egy-egy alkotáson. Ez a tény lehetőséget nyújtott arra, hogy a népművészet kutatói közül nem kevesen ingoványos talajra tévedjenek, bizonyíthatatlan találgatásokba bocsátkozzanak. Az objektív

kutatás mindmáig érzékeny pontja a magyar népművészeti régmúlt történeti vizsgálatának. Egyelőre például a régészek sem tudják hitelt érdemlően megmagyarázni, hogy a sírleletek tanúsága szerinti, honfoglalás kori gazdag magyar ötvösművészet hová tűnt. Így a néprajzkutatók is tanácstalanok: egyáltalán elképzelhető-e, hogy ezt a pompás örökséget valamiféle kapcsolat fűzi a későbbi korok népművészetéhez? A korai feudalizmusban a füstös lakóhelyiségek miatt alig képzelhető el néhány, később nagy szerepet kapott művészeti ág (pl. hímzés, bútorfestés) virágzása. A fatárgyakon még a 19. században is alkalmazott ékrovás, a kéregedények és a csonttárgyak karcolása sejtet legtöbbit a régi egyszerű motívumkincsből.

(Kósa 1984)

16. A magyar falu kezdetei

A magyar nép, mielőtt a Kárpátok medencéjében megtelepedett volna, hosszú időn át a nagy eurázsiai steppén élt. Ez táplálta, nevelte és alakította. Azok az egykorú – főleg arab, perzsa és görög – források, melyek írói a levédiai és etelközi földeken élő magyarokról a IX–X. századokban először vettek tudomást, a nagy steppe nomád népeinek jellegzetes vonásait örökítették meg rajtuk. Sátorlakó, nagyállattartó, helyváltoztató legeltetést végző pásztornép volt, tavasztól őszig családostul-nyájjastul a széles mezők jó fűtermő helyeit váltogatták, télen mindenestül folyóparti szállásokra vonultak, törzsekben és nemzetségekben éltek, s ha ellenséggel kerültek szembe, lóhátról nyíllal harcoltak. Gazdasági viszonyaik, társadalmi szerkezetük, politikai szervezetük, harcmódoruk és életmódjuk általában közös volt a steppe más, régebbi és újabb népeivel.

A Duna-Tisza vidékén, alig egy század múlva, az egyelőre gyér, de majd egyre bővebben fakadó írott történeti források, nevezetesen törvények, oklevelek, krónikai művek, valamint a régészeti emlékek tükrében a magyarok már lényegesen más képet mutatnak: falvak – éspedig az állandó letelepedettség jegyeit hordó falvak – lakói, s a falvakban házakban élnek, mintha a nomádsághoz nem lenne már közük. A XI. századi törvények – már I. István decretumai is – az együttélő kisebb közösségek lakóhelyeként következetesen faluról (villa) szólnak. Még a többé-kevésbé faluszerű descemsisről, illetőleg a megfelelő magyar szállásról sincs szó e forrásokban, holott a nomádságnak – vagy akárcsak hagyományainak is – inkább ez utóbbi felelne meg. Utóbb, a XIII. század derekán Magyarországra telepedett kunoknak egy-két századon át valóban nem annyira falvait, mint inkább a faluszerűség mellett is a nomád állapotra utaló szállásait emlegetik.

A különféle írott források tehát az országban már kezdettől fogva falu-világról szólnak. I. István körzetei szerint óhajtván a templomépítési kötelezettséget kiróni, egy-egy templom építését 10-10 falunak tette kötelességévé. A falunak települési egységet mutató meghatározottsága mellett maga a templomépítés is valamennyire már szilárd vagy legalábbis szilárdulóban levő települési rendre enged következtetni. Következtesen villákról s az ekkor többnyire ugyancsak – mint látni fogjuk – faluszerű, állandó települési egységet jelentő prédiomokról van szó a pannonhalmi apátságban, a veszprémi apácakolostornak és a veszprémi püspökségnek még a XI. század első éveiből származó okleveleiben. Hasonlóképpen a század további folya-

mán a tihanyi apátság (1055), a szászdi monostor (1067 körül), a garamszentbenedeki konvent (1075) alapító okleveleiben, valamint a pannonhalmi apátság javainak összeírásában (1093. k.). A falvak földjét ekkor is már legtöbbször kifejezetten megnevezett határok különítették el egymástól, mintegy tanúskodva e településeknek – legalább a megvont határok között való – állandóságáról is.

A falvak rendszeréről a XI. század második felében és a XII. század elején még meghatározóbban beszélnek a László- és Kálmán-féle törvények. Szó van ezekben tolvajlás miatt rossz hírbe keveredett falvakról: az ilyen falvak lakosainak – falusiaknak, falulakóknak (villani) – ki kellett adniok a tolvajt, a király küldöttének pedig faluról falura (de villa in villam) kellett járniok, s tudakozniok a tolvajok felől. Ha valakit az egész falu (tota villa) kiáltott ki tolvajnak, ez istenítélettel tisztázhatta magát, s ha valóban tisztázta, a falu egy pensát fizetett a papnak, de ha bűnösnek bizonyult, a vagyonától meg kellett fosztani, s a vagyon negyede a falubelieknek (villanis) esett. Istenítélettel kellett magát az olyan embernek is tisztázni, akit több faluból (pluribus ex villis) hamis tanúságtétellel vádoltak meg. Büntetést írtak elő azokkal szemben, akik az egyik faluból a másikba (de villa in villam) menő leányon erőszakot követtek el. A comeseknek a saját falvaikban (propriis in villis) lakó szabadok számához képest páncélos katonát kellett kiállítaniok. Az izmaeliták falvaiban (villa) templomot kellett építeni, felépítése után pedig a falu felerészének (media pars ville) el kellett onnan költözni, és máshová telepedni (sedeant).

Míndezek a rendelkezések arról tanúskodnak, hogy a törvényhozó előtt mindig a falu fogalmát viselő települések jelentek meg, amikor az ország népének helyi közösségeiről kellett szólni. Abból a rendelkezésből pedig, hogy a károsultnak követet kellett abba a faluba (in villam) előre küldenie, ahová a tettes nyomai vezettek, s ha követet küldött, akkor a falubeliek (villani) nem hajthatták ki állataikat a nyom sértetlen megtartása végett, a falunak térbeli zártságára lehet következtetni. Viszont az a rendelkezés, hogy a futárok nem vihetik a lovat a harmadik falun túl (ultra tertiam villam), feltételezni engedi, hogy a faluhálózatnak, a falvak egymástól való távolságának – ha a távolság most még jóval nagyobb volt is, mint később – valamilyen szabályszerűséget és arányosságot kellett már mutatnia, különben a rendelkezés értelmetlen lett volna, vagy legalábbis esetenként igen igazságtalan. Amikor pedig a törvény azt írta elő, hogy a falubelieknek (villani) meg kell az utas kárát téríteni, ha lova a faluban vészett el (in villa), miként a tolvajságról szóló fenti rendelkezések is a falu egyetemleges felelősségét állapítják meg, s így azok többé-kevésbé már a faluközösség fejlettségéről és szerepéről is tanúskodnak.

Végül magáról a falu szervezetéről is értesülhetünk a szóban forgó forrásokból: a falu népének vezetője a falunagy (villicus) volt, esetleg a falu senioraival együtt. Ha a fentiekhez még azt is hozzáfűzzük, hogy ugyanezek a forrásaink a XI. századból néhány ízben lakóépítményként házokról (domus) vagy – meglehetősen bizonytalan értelmezést lehetővé téve – a köznépbeliek házacskáiról, kunyhóiról (mansiuacula) szólnak, s hogy az egykori Szabolcs megyei Raazon (Rázom) faluban és más alföldi településeken a XI–XII. századokból az utóbbi időkben valóban házépítmények maradványait ásták ki, de az egykorú és a későbbi hazai írott források nem szólnak a magyarok sátrairól, szükségképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a magyarok a Duna-Tisza vidékén eltöltött 1–1 1/2 század alatt általában falulakók és házépítők lettek. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a XI. században Magyarországon lényegében már falurendszerrel, így állandó megtelepedésről, általában pedig falulakó magyarokról lehet beszélni.

Amikor azonban a magyar falu – mint általában bármely falurendszer – kezdetiről van szó, nem lehet azt a mai falu, még kevésbé a község modern közigazgatási fogalmával mérni. Látni fogjuk, hogy a szóban forgó XI–XV. századokban a falvak lakossága általában csak töredéke volt a mainak, s a falu akkor a feudális társadalmi

rendszer sok tekintetben sajátos képlete volt. Falurendszer és falurendszer között ma és a múltban a különböző világrészekben, a különböző égtájak alatt, más és más földrajzi, éghajlati, gazdasági, társadalmi és néprajzi viszonyok között nagyok a különbségek. Itt a falvaknak az a rendszere érdekel bennünket, mely az európai kontinensen a római világ bukása után előbb majdnem kizárólagos, de utóbb a kialakuló s szociológiailag magasabb rendű települési formát jelentő városok mellett is többnyire uralkodó települési forma lett.

Ez az európai falu elsősorban is – mint minden más falurendszer – az emberek települési formája. De a római világ bukása után kialakuló feudális társadalmak falurendszere nem csupán települési forma, nem is csupán a földrajzi térben állandó lakótelepekben együttélő emberek települési közössége. Az európai feudalizmus hosszú korszakában a társadalom tagjai nagy részének otthont nyújtó falu gazdasági forma is, a korabeli agrártársadalmak jellegzetes munkakerete és szervezete, s hozzá szorosan kapcsolódik az agrárgazdaság révén a parasztság, s a legtöbb európai társadalomban a parasztsokra nehezedő feudális kötöttség fogalma is. Az ilyen falu fogalmához hozzátartozik az önálló paraszti háztartások és gazdasági üzemek együttese. Ugyanakkor a települési tekintetben önálló földesúri majorsági üzem, melyben rabszolgák, utóbb pedig szolgák és cselédek végzik a munkát, szociológiai értelemben nem falu, ha az utóbbinak lélekszáma egyébként százra vagy ezerre rúg is. A paraszti háztartásoknak és gazdasági üzemeknek a faluban összetevődő együttese – szemben a major telepével – szükségszerűen ezeknek több-kevesebb együttműködését, a gazdasági tevékenység összehangolását, s így kölcsönös jogok és köteleességek rendszerét tételezi fel és fejleszti ki. Ezek következményeként, de valamennyire már magából a térbeli együttélésből sarjadólag is, az élet bizonyos közös szabályozottsága formálódik meg, mely a falu fejlődésének magasabb fokán részben vagy egészben a falunak önmagát igazgató jogából fakad. Végül is a feudális kori európai falurendszer, amelyben közös alapvonalakkal foglalja el helyét a kifejlődő magyar falurendszer is, egyszerre települési forma, gazdasági szervezet, társadalmi képlet és jogi közösség. A XI. században a steppei magyarok új hazájában a források által emlegetett falvaknak nem mindegyikében volnának ezek az elemek megtalálhatók, de nélkülük is a településeknek faluszerű kezdeteiről kell beszélni. Csak idő kérdése volt ugyanis, hogy – a valóban már ekkor falunak mondható településeken kívül – a még kezdeti s mindenfelé megjelenő települési magból a XII–XIV. századok során teljes falurendszer táruljon ki.

A X–XV. századi agrár jellegű magyar falurendszer, mint a már kétezer éves európai falurendszernek egyik legfiatalabb testvérhajtása, akkor is meglepő gyorsasággal fejlődött ki, ha falurendszerről a falu fenti fogalmának teljessége és a falufejlődés bevégezethez nélkül beszélünk. A nagy steppén a pásztornépek hosszú századokon, sőt évezredekken keresztül megőrizték – egyesek a legutóbbi időkig – nomadizáló életmódjukat. A steppéről érkező magyar népnek az új hazában, mely sok tekintetben az eurázsiai steppe legnyugatibb nyúlványának tekinthető, 1-2 század alatt falvakban való állandó jellegű megtelepülése akkor is igen gyors fejleménynek mutatkozik, ha tekintetbe vesszük, hogy a nomád pásztornépek is alá voltak vetve a fejlődés törvényeinek, elsősorban termelő erők fejlődésének, tájviszonyaik változásának következményeként is. Bár a magyar nép életében a Duna-Tisza vidékén nagyon is számolni kell a változás és fejlődés ilyen tényezőivel, mégis a falurendszerre utaló írott adatoknak és a régészeti nyomoknak már a X–XI. századokban való jelentkezéséhez néhány körülményt külön is nagy nyomatékkal kell figyelembe venni.

De még nagyobb súllyal kell mérlegelni azt a már említett körülményt, hogy a nomádságnak, így az eurázsiai steppe nomád népeinek történetében is vannak fejlődési fokozatok. A szilárd, kötött települést nem ismerő, tehát semmiféle állandó és

közösségi jellegű szálláshoz nem függeszkedő, hanem nyájaival folyton barangoló nomád pásztortörzsektől a fejlődés hosszú történeti vonala vezet az állandó téli szállást tartó, erre a tél közeledtével rendszeresen visszatérő, vagyis a nomadizálást már csak tavasztól őszig folytató, félig-meddig tehát letelepült és földművelést is űző törzsekig. Nekik a téli szálláson már mind maguk, mind egyes állataik számára többé-kevésbé szilárd építményeik vannak, a szállás körül földet szántanak kenyérmagvak alá és kendert vetnek el. A földművelés nem is volna űzhető a téli szállás állandósága nélkül. A téli szállásnak azonban még ezen az előrehaladott fokon sem lehet többről, csak a településnek viszonylagos állandóságáról beszélni: az ilyen nomád törzsek is, ha veszedelem szakad rájuk – ez pedig a népvándorlásnak népeket ide-oda görgető korszakában és terein könnyen utolérhette őket – felkerekedtek, új mezőket és téli szállásul új telephelyeket kerestek.

Az ilyen, viszonylagosan állandó téli szállások többé-kevésbé már faluszerű településnek tekinthetők. Az idegen utazók ezeket a szállásokat téli falunak, vagy egyszerűen falunak nevezték. Az állandó téli szállást tartó és már földet is művelő nomádokat mindenképpen megilleti az egyébként rugalmas félnomád jelző, s téli szállásaik a letelepedett népek agrárfalvaivá való fejlődésnek mintegy az utolsó állomásain tartanak. A magyarok – mint látni fogjuk – a honfoglalás idejében körülbelül a teljes nomádság és a letelepedettség között éltek valamilyen fokon, így az állandó megtelepedésig nem kellett olyan hosszú utat megtenniök, mint amelyet önmaga a nomádság fogalma sejtethet.

Amikor a XI. században Magyarországon a latin nyelvű források nyomában falvakról beszélünk, ezek egyformán lehettek valamilyen már állandósuló nomád téli szállások, de lehettek már állandó agrárfalvak is, esetleg a kettő között az átfejlődés valamilyen fokán. Az állandó magyar falurendszer kialakulását így nem lehet valamilyen rendkívüli gyors fejleménynek tekinteni.

(Szabó 1971)

17. Téli szállás és állandó falu

Annál inkább igénybe kell venni azt a segítséget, amit e kérdésben az analógia módszertani eszközének alkalmazása tud nyújtani. Olyan nomád népek települési viszonyainak párhuzamba vonásáról van szó, amelyek már a történeti megfigyelés világába állíthatók, és pedig a fejlődés egymásra következő különböző szakaszaiban. E célból elsősorban a baskir népre esett a választásunk, mivel a baskirok századok óta máig az urali vidéken élnek, olyan, a magyarokéhoz földrajzilag hasonló területen, amilyeneken egykor valószínűleg a magyarok is éltek. A dúló tatárjárás után a Volga-vidéki magyar néprész különféle török népekbe, főleg a baskirságba olvadt be, részben a volgai bolgárok egy részével együtt, akiknek jó része a nyugati török nyelvet beszélő csuvas népben élt tovább. Emellett számbavesszük egyes kirgiz, tatár, kalmük és turkomán törzsekre vonatkozó megfigyeléseket is.

A baskir nép zömét utóbb a XVII–XIX. századokban az Urál nyugati lejtőin, főleg Ufa és Orenburg vidékén, egyes részeit az Urál-hegy átellenes keleti oldalán találták az utazók. Itt éltek már századokkal előbb is, és olyan módon, mint a steppe többi lovas nomád pásztor népe. Sokáig egyáltalában nem űztek földművelést, miként a

Julianus barát által ezen a vidéken felkeresett Volga-vidéki magyarok sem. A XVII. század első felében Mihály cár rendeletére készített térkép leírása szerint még akkor sem voltak szántóföldjeik. A XVIII. század derekán és második felében azután tudós utazók keresztülhaladva a baskirok földjén, sok mindent megörökítettek életviszonyaikról.

E leírások összevetése alapján a baskirok ekkor még általában nomádként lépnek elének. De az is megállapítható, hogy voltak már baskirok, akik földet is műveltek, s ezzel valójában már megtették az első lépéseket azon az úton, mely végül a téli szállások állandó faluvá való átalakulásához vezet el. N. Ryschcow ugyan a Kámába dél felől ömlő Ik folyó mentén – tehát a baskir föld nyugati részén – élő baskirokról azt jegyezte fel, hogy „a földműveléssel egyáltalában nem találunk tennivalót”, hanem csupán az állattenyésztésből igyekeznek hasznot húzni s akként élnek, mint ősidők óta apáik, de a többi említett egykori útleírás e tekintetben eltér N. Ryschcowtól. Ezek szerint a baskirok az oroszok hatalma alá történt vetésükig (XVI. század) és még hosszú ideig ez után is nomadizáltak, de a kóborló pásztoréletet lassan egyesítették az állandóbb lakáshoz kötött földműveléssel. Az ellentmondást az magyarázza meg, hogy még a régóta egyazon összefüggő területen élő baskirság sem egyszerre s nem azonos ütemben haladt a fejlődés útján. A baskirok által lakott földnek ugyanis voltak steppés-ligetes és erdős területei, s az állattartás utóbb már csak a steppés és erdős-steppés vidéken volt gazdasági életük egyedüli létalapja.

A különböző külső feltételeknek megfelelően az egyes vidékek baskirjai között különbségek alakultak ki a nomád állattartás módjára nézve éppen úgy, mint a földművelés kezdeteire és szerepére nézve is. Míg N. Ryschcow a XVIII. század derekán az általa felkeresett baskiroknál semmiféle földművelést sem látott, addig ugyanez időben Ufa város közvetlen közelében a baskirok, elsősorban már földművelőknek mutatkoztak, s ezek – eltérőleg más baskiroktól – már földkunyókban laktak. A XVIII. században az Ufa környékén letelepült baskirokon kívül máshol is természetek a baskirok már gabonát. A baskirok zöme azonban, ha már meg is ismerkedett a földműveléssel, elsősorban még nomád pásztoroként élt, többnyire csak tavaszi rozst, árpát, zabot vetettek, de szántóföldjük nem volt sok, a „henye életmódjukkal nehezen is lehet remélni, hogy valamikor földművesek lesznek, kenyeret nem minden napra s akkor is olyan módon sütnek, miként az első emberek sütötték”. A baskir szállások nomád rendszerű téli és nyári váltása a földművelés kezdetei után is tovább tartott, de a téli szállás, melyet inkább termékeny helyen, mint víz mellett építettek – a hó ugyanis itt pótolta a vizet –, új jelentőségre emelkedett. Nevezetesen a szántóművelés alá vett földek közvetlenül a téli szállás mellett voltak, a nyári legelőkről tehát ősszel, most már a bevetett földek termésének betakarítása végett kikerülhetetlenül ugyanarra a téli szállásra kellett visszatérni. Itt rakták télre össze a szénát is, ezt azonban csak a gyenge állatok kapták, a többinek a téli szállás körül a hó alól kellett élelmet kikaparnia. Az Urálon innen azonban a hótakaró jóval vastagabb lévén, mint túl rajta, a tél legnehezebb heteiben a nagyjóság is szénára szorult, s az erdős és erdős-steppés területen is szükség volt a téli szénázásra. Ilyenformán a téli szállás, melyet ok nélkül eddig sem igen váltogattak, szinte állandóvá, ha egyébként ekkor még nem is állandóan lakottá lett.

Tavasszal ugyanis, a szántás-vetés befejezése után, a téli szállás egész népe felkerekedett s üresen hagyták a téli szállást. Ekkor még 100 versztnyre is elmentek a nyári legelőkre, s a lelegelt mezőkről továbbhaladva, gyakran változtatták helyeiket. Sátraikat nyáron folyók vagy források mellett ütötték fel, s azokat a legelő jóság miatt karókkal kerítették körül. Pallas utazó 1770. június 15-én az Uráltól keletre egy Tamasaul (Tamas-aul) nevű „faluba” térve, ezt „minden gazdasági és szántóeszközzel” teljesen elhagyottan és bezártan találta, mivel a „birtokosok nyájaikkal a hűvös hegységbe vonultak”, viszont a falu egész környéke, mely a télen a lakások mellett

tartott állatok miatt igen kövér talajú volt, be volt vetve kenderrel és rozssal, s ez a baskiroknak ősszel a visszatéréskor „kész aratást kínált”. Pallas betekintett a hazaérkezettek házaiba is, ezekben széles ágyládák voltak s fatalpra erősített bőrtömlő, mely állandóan tele van savanyú tejjel. Pallas igen nagy gondot fordított a kerek baskir kemence leírására, ezt a kemencét minden házban meg lehetett találni, s a házat, amit az utazók olykor kalyibának vagy kunyhónak is neveznek, fából építették. Leírása szerint a baskirok éppen abban különböznek más pusztai népektől, hogy télen szilárd, „orosz módra” épített kalyibákban laknak. A téli szállás házai mellett a jószág számára a nagy fák körül szükségtakarmányul szénaboglyákat raknak. Igen kicsiny, szegényes, szoros, amellet tiszdtatlan téli otthon volt a ház, melyek – a vetést elvégezve és a méhkaptárokat eltakarva – örömmel hagytak el a tavaszi „vidám” időszak beköszöntésekor. A nyári mezőkre elvonulva, nemezsátrokban laktak, de nem egyöntetűen: inkább a gazdagok és tehetősek, míg a szegények kalyibákban vagy kunyhókban, a szibériai Rasskanda mellett élő baskirok szegényebbjei pedig kör alakban leszárt s csúcsban összefutó, gizgazzal fedett nyári építmények alatt. A téli szállást e vidék későn nyíló tavasza miatt május körül hagyták el. Pallas 1770. május 31-én az Uráltól keletre élő, a nyugatiaknál gazdagabb baskirok között járva, azt jegyezte fel, hogy ezekben a napokban mentek el a nyári mezőkre. Ezek a korai ősz miatt már augusztusban megkezdik a téli szállásokra való visszatérést. Viszont az Uráltól nyugatra Pallas csak szeptember utolsó napjaiban találkozott a téli szállásaikon gyülekező baskirokkal. A nép bizonyos fő törzsekre oszlott, közöttük hegyek és patakok mentén megvont határok húzódtak, s ezeket igen jól ismerték; egy-egy törzs községekre (Gemeinde) tagolódtott s ez alatt aligha lehet mást érteni, mint valamilyen együttélő nemzeti közösséget. A téli falvak részben a törzs nevével kiegészített, részben más neveket viseltek. Lepechin úgy találta, hogy a baskirok akkor végül is a vad kóborló és az állandó lakóhelyen megtelepedett népek között foglaltak helyet. Téli szállásaik félig-meddig már faluszerűek, s a felnövő gyermekek új házaival gyarapodnak. E szállásokról az utazók nem tudtak másként, mint a falu vagy a téli falu neve alatt szólni. Egy-egy ilyen faluszerű baskir téli szállás 10–50 házból állott, de ugyanakkor a nyári szállás csak 5–20 sátorból, a szűkebb rokonokkal. Pallas egyébként a Kulmak nevű pataknál 6 házból álló kis baskir falut talált, egy darálómalommal.

A baskirok nomadizálása a XVIII. század derekán a fenti leírások tanúsága szerint már átalakulásnak indult, de az átalakulás egyelőre nem volt gyorsan lefolyó, noha utóbb már az orosz államhatalom is siettette volna azt, a baskir földre történt telepítésekkel és földjeik csökkentésével. De több mint egy évszázad múlva is – az 1880-as években – Sommier, aki egy nyarat töltött köztük azt írta, hogy inkább pásztorok, mint földművelők, van ugyan gabonavetésük, de elégtelen, s tulajdonképpen félnomádok; télen falvakban gyűlnek össze, házaikat, mint előbb, most is fából építik, de a téli falut elhagyva sátrokban laknak, s ekkor 40–50 versztre is elmennek a falutól. Ugyanez időben a Franciaországba szakadt magyar utazó, Újfalvi Károly, aki a baskiroknak elsősorban vadász mivoltát hangsúlyozza, szintén „felerészben” nomádoknak találta őket.

A XX. század első évtizedeiből Mészáros Gyulának, Tagán Galimdsánnak és legújabban Rudenkónak, egy baskir monográfia írójának megfigyeléseire támaszkodva mérhetjük fel az életmódjuknak a századforduló évtizedeiben immár meggyorsuló átalakulását.

Mészáros Gyula magyar turkológus az Uráltól nyugatra, a Szakmar folyó medencéjében lakó baskirok között járt 1910 körül. Leírása nyomán az otltéle alatt a téli szállás állandóan lakott faluvá váló fejlődésének jeleit figyelhetjük meg. Hangsúlyozza, hogy a baskirok mindig szerették a sátorozó életet, s csak a legnagyobb szükség és szegénység hajtotta őket arra, hogy állandóan házakban lakjanak. Útja idején

északabbra voltak már kimondottan földművelő baskirok is, míg a Szakmar medencéjében élők félnomádok voltak. A tavaszi szántás-vetés után a fészerből elővették a sátorfát, a nemezpokrócot s a nemzetségek megállapodtak, hogy melyik patak partján legyen a nyári szállás. Egy sátoralja sohasem költözik maga, hanem az egész nemzetség, együtt 20–30 sátor. Megnézik, hogy a nyári szállás körül jó lesz-e a legelő. A szállás mindig tó vagy patak partján van: a víz nélkülözhetetlen az állatok itatásához. A téli szállást – írta Mészáros – nem sajnálják elhagyni, a telet a négy szűk fal között szorongva, füledt rossz levegőben, apró élősdiékkal együtt töltötték. De a nyári szállás nem kerül már olyan messze a falutól, mint korábban. Néha ugyan még most is 2-3 versztnyire elmennek, de máskor – ha kisebb a „falu” legelőbirtoka csak 1-2 nyíllövésnyire. Tehát már a falu „határ”-ai között sátoroznak! A sátorfát, a nemezt, a szőnyegetek, a paplant – ez a ház berendezése – szekérre rakják, elől megy a ménes, majd a csorda, a birkanyáj s hátul a szekerek. Akit a sorsa vagy a mestersége a faluhoz köt, a faluban marad nyáron is, de nem marad a házban: a ház előtt sátor állít magának, vagy inkább deszkaszálakból kalyibát ró, s az egész nyáron át ebben lakik. Kint a mezőn pedig tovább viszik a sátorfát, ha elfogyott a legelő füve. Lassan-lassan faházzal cserélték fel ekkor már a nyári sátrat.

Körülbelül egy emberöltő múlva, a baskir Tagán Galimdsán hangsúlyozta, hogy a baskirok lóállománya a XIX. század második fele óta megkevesebbedett. Akkor még alig volt baskir, akinek legalább 20 lova ne lett volna, de a földművelés elterjedésével – amire különben az általános elszegényedés is ráutalta a népet – kevés lett a sokoldalú baskir, és a falut tavasszal már csak a néhány sok lóval rendelkező, gazdag baskir hagyta el, késő őszig a nyári legelőn sátorozva. Régebben 15, 20, 25 s néha 50 km-re is elmentek, s egyetlen lélek sem maradt a faluban. (Láttuk, hogy Pallas 1770. június derekán üresen talált egy baskir falut.) Így abba esetleg betyárok telepedtek be, a falu körül senki sem vigyázott nyáron a bevetett földre, s magát a falut is gyom és gaz verte fel. Újabban már szűkül a hanyatló nomadizálás is: a szegények, akiknek kevés az állatuk, már télen-nyáron a faluban élnek. Egyébként a tisztán legelőnek használt terület a földművelés hódítása és a vidékre történt telepítések miatt a falu környékére szorult. Azok is, akiknek „ménés”-ük van, legfeljebb már csak 2-3 km-re mennek el – családostul – május második felében a legelőre, ahol sátrat vernek s az egész nyarat itt töltik, háromszori helyváltoztatással: ha ugyanis egy helyen legeltették a füvet, átköltözködnek más helyre, ahol szintén vannak nyári lakásaik. Szeptemberben térnek vissza a faluba, de az állatokat – a ménesbeli lovakat kivéve – csak az első hó leesése után hajtják be az istállóba.

A baskirok nomadizálása lejárában volt már. Tagán Galimdsán nem is tartja egészen helytállónak, hogy népet még az első világháború előtt is nomádoknak vagy félnomádoknak nevezték. Valóban, a mozdulatlan és állandóan lakott téli szállás határai között folyó nyári sátorozás a nomadizálás végső alkonyát jelzi, s ez a nomád téli szállás szilárd állandó faluvá fejlődésének utolsó állomásául tekinthető.

Az eurázsiai steppén többé-kevésbé hasonló fejlődésen az elmúlt két évszázad alatt más nomád népek is átestek. Pallas az 1770-es években az Urál folyón túl nemezsátrákban találta a kirgizeket. A földművelést ekkor még egyáltalában nem ismerték, száraz sós steppéjükön nem is lehetne rá gondolni. A nagy területen mozgó s egymástól is eltérő fejlődési fokon járó kirgizek között. O. Finsch német utazó az 1870-es években Szemipalatinszk vidékén olyan kirgizeket talált, akik sátrákban (jurt) tanyáztak, téli házaikat pedig égetett téglából építették, viszont innen keletre az Altaj, Tarbagataj, Ala Tau hegyi vidékén a kirgizek a steppén teleltek folyók és tavak partján, de április végén vagy május elején elmentek nyájaikkal a hegyekbe. Először a folyóvölgyeket keresték fel, itt elvetették a kevés gabonát, majd az előhegyekbe, a forró idő bekövetkeztekor pedig a hóhatár alatt a magashegyi gazdag legelőkre mentek, július végén vagy augusztus elején vonultak le aratni, s késő ősszel

tértek téli szállásaikra. A téli szállásokon is jurtokban laktak, míg állataiknak itt földből és nádból durva istállókat építettek, de jurtjaikat is megosztották a borjúkkal, kecszegödölyékkel és tevékkel. Ezek a kirgizek tehát már szántottak-vetettek, ha egyébként földművelésük nem is volt jelentékeny.

A nomádok jeles kutatója, W. Radloff egy évtized múlva „igazi” nomád népként írt a kirgizekről. Vándorolnak, de csak nyáron, s a vándorlás nem tervszerűtlen kóborlás. A legelőt az összeütközések elkerülése végett felosztják, az egyes nemzetiségek a törzs legelőjén belül kapják ki részüket, a nemzetségek földjét pedig azok alosztályai. Téli szállásaikat – ezek körül vannak a szántóföldek, s a szárazság miatt azokat öntözik – Radloff szerfelett állandónak írja le: a téli szálláson a jobb helyért nagy versengés folyt le, de a terület szabályozásával az már véget ért, minden családnak örökös telke van a téli faluban, ez eladható-megvásárolható, lehetőleg természetes határok, ennek híján mesterséges határjelek (cövek, kő, stb.) között, s a megvont határok a nemzetség védelmét élvezik. Míg a téli szálláson már egyéni (családi) tulajdon alakult ki, addig a nyári legelő, melyre április közepén indulnak, a nemzetség közös birtoka. Egy-egy aul 3–5 jurtból tevődik össze, s ezek a nyári legelőn 2–3 naponként változtatják helyeiket, de ahol a fű nagy, ott heteken át is egy helyben maradnak. Egyébként az aulokat – e faluközösség jellegű kis csoportokat – a nyári legelőn a nemzetségfő osztja el, viszont a kara-kirgizek (fekete kirgizek) nem aulok, hanem nemzetségek szerint laknak, téli szállásaik a folyóvizek partján 20 versztre is elnyúlnak, így tömörülve egész seregük rövid idő alatt talpra állítható.

Almássy György magyar utazó 1900 körül már arról számolt be, hogy az orosz közigazgatás a kirgizeket községekbe osztotta s kijelölte az egyes községek téli-nyári legelőit. Egy-egy községbe 4–15 aul jutott, s az aulok tíztől több százig terjedő családot öleltek fel. Almássy szilárd épületekben csak a csala-kazakokat (kirgizek) találta, ezek már földet műveltek, vályogviskókban laktak, de az udvaron – mint a baskiroknál – voltak még sátraik is, ebben szívesebben is laktak. Almássy „igazi nomád” kirgizeket is talált, de ezeknek is voltak olyan építményeik, melyek már az állandó település felé mutattak: télen az agil (karám, akol, benne tetős kalyiba) és a téli lakás, a kislak, melyet a vihar ellen nyerskőfal gáttal vettek körül. Tagán Galimdsán az 1930-as években a kirgizek törzseit a nomádok, félnomádok és letelepültek három csoportjába sorolta, s ezeken kívül hagyta a teljesen vándorpásztor kirgizeket, akiknek egyáltalában nem voltak valamennyire is megrögzített építményekből rótt szállásaik. Azok, akiket a nomádok csoportjába sorolt, a telet már házakban és falvakban töltötték, de a nyári legeltetésre – itt távol estek a hegyek – 7–800 km-re is elmentek. A félnomád kirgizek már földet is műveltek, míg a „letelepültek” nagyobb városok közelében kizárólag „mezőgazdaság”-ot űztek. A nyári legeltetésre járó kirgizeknél a mezőre költözés szintén valósággal „örömmünnep” volt: a menet, élén az aul legidősebb és legtekintélyesebb tagjával, kora reggel indult el, s a fiatalok – leányok és fiúk egyaránt – lóháton, legszebb ruháikban, régi játékokat űzve haladtak a karavánban, mely egy óra alatt felütötte a sátrakat, a sátorverést kumiszfőzés, vendégeskedés és imádkozás követte.

A nomád téli szállásnak állandó faluvá szilárdulása útján a közös mozzanatokot és tényezőket a következőkben fejlődési vonalba állítjuk, arra számítva, hogy az így megvonható általános fejlődési vonal támpontot nyújt a magyar falurendszer kialakulása alapkérdésének megértéséhez.

1. A fenti nomád népek közül a XVIII – XIX. századokban már csupán a kirgizek és kalmükök, valamint az egyes szerzőknél kirgiznek említett kazahok egyes törzsei voltak valóban teljesen nomádok. E törzsek állandóan vándoroltak, s nem voltak olyan, többé-kevésbé állandó szálláshelyeik, melyekre a téli évszak előtt évről évre visszatértek volna. A többiek – a baskirok, bizonyos tatárok, a kalmüköknek és a kirgizeknek egyes törzsei – a téli és nyári szállásváltásnak már valamilyen kötött

rendszerében nomadizáltak, általában ugyanarra a téli szállásra és nyári legelőre jártak. Míg azonban a nyári legelőn a szállást rövid időközökben felszedték és a legelő olyan részére vitték, melyen nyájak számára ép és jó legelőt találtak, addig a téli szállás az egész telelő évszakban változatlanul egy helyen maradt, sőt, hovatovább évente ugyanarra a téli szállásra tértek vissza. Így a téli szállás sokkal szilárdabb volt a nyári legelők szállásainál.

2. A téli-nyári szállásváltás rendszerében élő nomád népek a végül is határokat szabó térben, a föld művelése nélkül is ugyanarra a helyre, a téli szállásokra térnek vissza, de a föld művelése az, ami a téli szállást valóban nehezen felcserélhetővé teszi, mintegy helyhez köti, és végül állandó faluvá alakítja, ha sajátos tényezők a vándor pásztorokat letelepedésre viszik. A megnevezett nomád népek közül egyesek – a baskirok, kirgizek, tatárok – a gazdaságuk alapját nyújtó állattartás mellett a XVIII–XIX. századokban már földet műveltek, s a szántott-vetett földek téli szállásaik tövében terültek el a téli legelővel együtt. A W. Radloff által leírt kirgizek a száraz steppén, ahonnan nyári legelőre a nagy hegyek közé, igen messze kellett járniuk, csak öntözéssel bírhatták termésre a földet, viszont az öntözéses gazdálkodás megkövetelte, hogy a téli szálláson a nyári legeltetés idején is maradjanak emberek. E kirgizek téli szállásai tehát, ha esetleg kevesektől, főleg a gazdagok szolgáitól, mégis állandóan lakottak voltak. Viszont a baskirok ligetes urali vidéken magára hagyhatták a téli szállások körül bevetett földeket. Téli szállásaik tehát a XVIII. század második felében a nyári sátorozás idején teljesen üresek voltak, lakosok nélkül maradtak. De ősszel ugyanarra a téli szállásra kellett visszatérni, ha másért nem is, az elvetett gabona betakarítása végett. A szántott-vetett föld a baskiroknál ekkor még kevés volt, a föld megmunkálására nem is sok gondot fordítottak: korántsem földművelők, hanem állattenyésztők, de nomád pásztorságuk már törést szenvedett. A földművelés ugyanis a földbe fektetett munkával, a különben szerény gazdasági eszközökkel és a termény tárolására szolgáló építményekkel szorosabbra fűzi a nomád nép és téli szállása viszonyát, s a téli szállás telkein és a művelés alá vett földeken megindul az egyéni (családi) tulajdon kialakulása, miközben a legelőt továbbra is közösen használják.

3. A település felé tartó nomádok fejlődésének következő szakaszán a nyári legelő egyre közelebb kerül a téli szálláshoz. A kettő egymástól való távolságát általában a földrajzi, éghajlati, csapadéki és fűtermő viszonyok határozzák meg: oda mennek, ahol – a téli legelő kémélésével – jó nyári legelőt találnak. Úgy látszik, hogy a baskirok az Urál vidékén sokszor 100, a kirgizek Közép-Szibériában több száz km-re találták ezt meg. Az idők folyamán azonban a népesség gyarapodása, a nép területének fokozatos telítődése, esetleg annak idegen betelepülők miatt történt összébbszorulása következtében és más tényezők hatása alatt, nem utolsósorban a földművelés nagyobb szerephez jutása miatt, a távolság a téli szállás és a nyári legelő között fokozatosan csökkent. Ez a folyamat a baskiroknál körülbelül egy évszázad alatt elhaladt addig, hogy a nyári legelő a téli szállás közelébe, mintegy ennek körzetébe esett vissza. A nomadizálási kör ilyen összeszűkülése természetesen csak akkor volt lehetséges, ha a téli szállás körzetében télen és nyáron egyformán volt jó fűtermő terület.

4. A nyári legelőnek a téli szállás körzetébe történt visszaszorulása szükségképpen a téli szállás területi „határ”-ainak kialakulásához, s egyben mindjárt szigorú megrögzítéséhez vezetett. A nomadizálás most már a téli szállás – helyesen egyre inkább: a falu – határai között folyik. Szűk térben mozog tehát, s e térben a legelőnek és a szántóföldnek megszabott helyei vannak, határokkal. A téli szállás szilárd építményeitől a nyári legelő mozgó sátrai már nem szakadhatnak el messze. A XX. században a baskiroknál már alig 1-2 km-re, tehát a téli szállásról esetleg szemmel is

jól követhetően verik fel – még mindig boldog érzéssel, már hagyományossá lett szertartás és örömnépnep keretében – a nyári sátrakat.

5. Ekkor már a korábban üres téli szállás rendszerint a nyáron sem maradt teljesen lakatlanul. Ha előbb csak kevesen maradtak is a szálláson, elsősorban az öregek és a föld művelésével leginkább foglalkoztatott szolgák, gyorsan nő a számuk. A sátorozók nincsenek messze az otthon maradtaktól, valahol a falu határai között mozognak, könnyen elérhetik egymást. Hovatovább a nyájakkal már csak azok pásztorkodnak, akik valóban pásztorok: a pásztornépnek tehát már pásztoraik vannak. A legeltetés körének szűkülésével, egy-egy család nyájállományának csökkenésével s a nomád nép elszegényedésével párhuzamosan nő a fontossága – utóbb már létfontosságú – a föld művelésének, s ez is egyre inkább a szálláson tartja már a népet. Végül is mindazokat, akiknek nincs már tennivalójuk a nyájak körül, de azok is, akik tavasszal otthon maradnak a szálláson, a felszabadulás érzésével hagyják el a szűk, füstös, bűzös téli lakást, és a ház mellett az udvaron sátrat vernek. Sátrakat, sőt sátorcsoportokat lehet ugyan találni kinn a határban is, de inkább már benn a faluban. A mezőn is a pásztor inkább a szegényes fakalyibába húzódik. Az állandóan lakott téli szállás ezen a fejlődési fokon települési szemszögből már „falu”, sőt többé-kevésbé paraszti agrárfalu. Csak a „falubeliek”-nek kinn a mezőn, de mindinkább a téli ház mellett felállított sátrai árulják egyelőre még el, hogy egy pásztor, nomád nép az állandó megtelepülés állomására érkezett.

Az így összegezett fejlődési vonalat, mely a viszonylagosan állandósult téli szállástól, a földművelés megindulásának, a nyári és téli legelő közeljutásának, a téli szállás határai megvonásának állomásain keresztül vezet a téli szállás faluszerű állandó lakottságáig, csupán képletes érvényűnek lehet tekinteni. Egy-egy nomád nép települési, gazdasági és társadalmi fejlődését belső-külső hatások együtt alakítják. Mindenképpen számot kell vetni a termelőerők fejlődésének, a gazdasági erő gyarapodásának, a társadalom rétegzettségének s a hovatovább osztálytársadalom útjára lépő nép egyes rétegei-osztályai elszegényedésének és függő viszonyba jutásának jelenségeivel, a természeti tényezők között pedig főleg a tájnak, az éghajlatnak, a csapadéknak a viszonyaival. De beleszólhatnak a fejlődésbe esetenként a szomszédság, az idegen hatalom alá vetés, a kényszerű helyválttatások, a politikai és államhatalmi tényezők is. A sajátos viszonyok és tényezők sajátos fejlődési állomásokat iktathatnak közbe, de máskor a felsorolt állomások közül egyesek ki is eshetnek. Egyes esetekben gyors ütemben vezethetnek a nomadizálásból az állandó megtelepülés felé, más esetekben a nomadizálás – a teljes nomadizálás vagy annak már valamilyen csökkent formája – ugyanazon a fokon vesztegelhet hosszú ideig, akár napjainkig is.

Ha a fenti fejlődési vonal alapján következtetni óhajtunk arra, hogy a magyarok nomadizálása milyen állomásokon haladt keresztül az állandó agrárfalu rendszerének kialakulásáig, természetesen tekintetbe kell venni, hogy a fenti megfigyelések a XVII–XX. századból származnak, míg a nomád magyarok állandó falurendszerének kialakulása jóval régebben, a IX–XI. században folyt le, így eltérő történeti körülmények között. Az alapvető mozzanatok mégis közösek, tehát lehetnek olyan tanulságok is, melyek a fenti sematikus fejlődéstörténeti folyamatból kivonhatók, s a magyarokra vonatkozó szórványos írásos és tárgyi forrásanyag értelme a magyarok állandó falurendszerének kialakulása világosabbá tehető.

(Szabó 1971)

18. A vadászat, halászat és gyűjtögetés

A vadászat

A vadászfegyverek az őskorban még nem úgy követték egymást, hogy a fejlettebb forma mindjárt kiszorította volna a kezdetlegesebbet. Az i. e. VI. évezredben például még javában használták a hajítódárdát és a különféle lándzsákat, de egyidejűleg már széleskörűen alkalmazták a hatékonyabb íjat és nyilat is. A vadászszerszözöknek e két csoportja – mondhatni, a legutóbbi időkig – egymás kiegészítőjeként létezett egymás mellett, s korábban nem ismert vadászati eljárások kialakulását eredményezte. Az új fegyverek elterjedése lehetővé tette a vadászati módszereknek bizonyos állatcsoportok szerinti specializálódását. A dárdák és a lándzsák továbbra is előnyös eszköznek bizonyulhattak a természetes csapdába, szakadékokba, völgyekbe terelt nagy testű állatok (jávorszarvas, rénszarvas, őstulok, vadló stb.) elejtéséhez, míg a nehezebben megközelíthető, mozgékony vadak, kisebb prémes állatok vadászatában az íjak és a nyilak alkalmazása lehetett célszerűbb.

Kezdetlegességük miatt a mezolitikumban és a neolitikumban használt vadászíjak kisebb ütőerejűek voltak a középkori lovas nomád népek ilyen nevű fegyverénél. Kodolányi János (1975) néprajzi példák alapján úgy vázolja az obiugorok által használt íj mibenlétét, hogy azt fából készítették, többnyire kétrétegűre ragasztották, a belső réteg fenyőből, a külső pedig nyírfából volt. Az összeragasztott ívet a nyírkéreg vékony hártájával csavarták körül, a közepére és a két végére pedig igen gyakran hattyúlábbort ragasztottak. Az íj húrként inat feszítettek ki. Minthogy az íjkészítésnek ez a XIX. századi módja évezredek tapasztalatokon alapszik, a neolitikumban használt vadászíjat ennél egyszerűbbnek kell elképzelni.

Az őskori ember számára a vadászat elsősorban a hústáplálék megszerzésének módja volt. Igaz, jelentősége nem merült ki ebben, mert a vadászat átszötte az ember életének minden mozzanatát, érzelm- és hiedelemvilágát. A húsfogyasztáson kívül eső egyéb anyagi és tárgyi szükségleteinek nagyobbik részét szintén vadászat révén nyerte; így tudta megszerezni a hideg elleni védelemhez, öltözködéshez szükséges prémeket, bőroket, amelyeket nemcsak magára öltött, hanem fekhelyekre terített és takaróként is használt. Lakóhelyét gyakran szintén állati bőrral fedte be.

Az elejtett állatok bőrének lenyúzása eszközök hiányában nem lehetett könnyű feladat, különösen abban a korszakban nem, amikor még kézzel végezték. Később speciális szerszámokkal igyekeztek megkönnyíteni és minőségileg javítani ezt a munkát oly módon, hogy a bőrt tépés helyett a kötőszövetek elválasztásával, elvágásával fejtették le. Valószínűleg ezt a célt szolgálta a simára csiszolt csonteszközök többsége, és nincs kizárva, hogy ez volt egyik legfőbb rendeltetése az általunk vizsgált terület neolitikus régészeti lelőhelyein viszonylag nagy számban talált kovakő pengéknek, éles kőkéseknek és kaparó kőszerszözöknek. Bármennyire kezdetleges volt a bőr megmunkálása, a kötőszöveti, zsírszöveti maradványokat el kellett távolítaniuk, hogy a bőr rendeltetésszerű felhasználását biztosítani tudják.

A halászat

Kezdetleges állapotában a halászat, jellegénél fogva, alig különbözött a vadászat-tól, nem voltak speciális eszközei, szerszámai, célszerű berendezései, a halat leginkább kézzel fogták. Nem képviselt ehhez képest előrehaladottabb formát a téli hal-fogás technikája sem, amely csak azért lehetett hatékonyabb, mert a jég alatt elkábult halakat léken keresztül viszonylag egyszerű volt kiemelni.

A halászeszközök fejlődése: kravcovói szigonyleletei, ezeket a korai mezolitikumban mammutcsontból faragták. A kb. 12 cm hosszúságú eszközt aszimmetrikus fogazattal készítették, és valószínűleg a halászatban és a vadászatban egyaránt használták. Megjelenik a csonthorog, a mészkőből csinált hálónéhezékek 12 db-os csoportja. Minthogy egy-egy hálónéhezék több ilyen korú lelőhelyen előkerült, azt a következtetést vonták le, hogy a mezolitikum végén és a neolitikum elején tért át a háló használatára.

Használt halászhalók persze nem maradtak és nem is maradhattak fenn, de Gorodcov, V. A. III. évezredi edények felületén felfedezett lenyomatokra, amelyekből a 10×10 mm-es és a 20×20 mm-es hálószemek jól kivehetők voltak. Ugyanígy vannak néprajzi párhuzamokból kiinduló utalások arra, hogy a háló függőleges állását valószínűleg nyírfakéreg úszókkal és a már említett hálónéhezékekkel oldották meg. Még ezek ismeretéből sem rekonstruálhatók teljes biztonsággal az alkalmazott halászati módok, noha az uráli sziklarajzok ábrázolásai, valamint a fából felállított neolitikus halcsapdák a rekesztőhalászatra engednek következtetni, és talán ilyen formában alkalmazták az első hálókat is.

A halászati módokat a neolitikumtól kezdve kétségkívül motiválta a csónak és a ladik megjelenése. Az Oka mellékének neolitikus lakója a plehanovói lelőhelyen hagyta hátra az egyetlen fatörzsből kivájt csónakot (bödönhajó), amelyet a finnugorok által lakott területen a szovjet régész szakemberek ez idő szerint a legkorábbinak tartanak. Evezőt ugyanabból a korból a sigiri tőzegtelep és a Vicsegda melletti tőzeges medence őrzött meg az utókor számára. A halászeszközök körének kiszélesedése folytán a halászat az emberek kollektív tevékenységévé alakult át, és egész évi elfoglaltsággá, foglalkozássá változott.

A gyűjtögetés

Ha az előforduló növényfajok és változatok vidékünkön a természetnek szerényebben „terített asztal”-át jelzik is, a már tárgyalt földrajzi jellegzetességek szempontjából a terület korántsem volt egységes. A fogyasztható növények vagy növényi részek, termések választéka a Közép-Volga-vidékre behatólag érkező erdősteppe és a lombos erdő övezetében feltétlenül nagyobb volt a fenyves erdőkben kínálkozó lehetőségeknél. Az atlantikus klímaperiódusban a fenyőfélisten kívül igen elterjedt a tölgy, a szil, a kőris, a hárs, a gyertyán, a mogyoró, sőt mint előbb rámutattunk, a tölgy vált uralkodó fafajjává. Ezek a növényfajok és a hozzájuk tartozó növényi társulások a neolitikummal tulajdonképpen egybeeső atlantikus és az azt követő szubboreális klímaperiódusban jóval északabbra hatoltak, így a gyűjtögető ember a Közép-Volga-vidék csaknem egész területén a korábbinál dúsabb, gazdagabb növénytársulásokban válogathatott.

Érthető, hogy a magyar őstörténethez kapcsolódó nyelvészeti paleontológia túlnyomó részben szintén a jelzett növényfajokkal foglalkozik, keresve a finnugor nyelvekben azonos elnevezésű fajok elterjedésének határait. Nem követhetjük itt nyomon a nyelvészeti paleontológia gondolatmenetét és okfejtését, csupán éreintőleg

utalunk arra, hogy e nyelvészeti tudományokban a vizsgálat tárgyát képező s leggyakrabban előforduló fanevek: a cirbolya, a fagyal, a berkenye, a mogyoró, a szil és a tölgy. E felsorolásból látható, hogy a finnugor ember számára az ehető bogycsal, gumókkal egyenlő fontosságúak lehetnek a lisztes, nagy szénhidrát-tartalmú növényi részek, mint például a makk vagy a mogyoró.

A gyűjtögetésnek nem voltak különleges munkaeszközei, szerszámai. Vidékünk régészeti leletei közül hiányoznak az olyan kőszerszámok, amelyeket Dél-Európában és Délnyugat-Ázsiában használtak bizonyos vadon termő gabonafélék gyűjtögetéséhez, hiányuk nyilván azzal függ össze, hogy a területen egyáltalán nem nőttek vadon termő gabonafélék. A növények gyűjtögetése ugyan nem jelentett nehézségekkel járó feladatokat, mégis bizonyos növényi részek eltávolításánál, termések felnyitásánál felhasználhattak a már említett kőpengéket, késeket, kőbaltákat stb.

A növényi táplálék előkészítésével és fogyasztásával kapcsolatosan utalunk kell arra, hogy a Közép-Volga-vidék neolitikus lelőhelyein nem találtak őrlőköveket vagy azokhoz hasonló eszközöket. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon használt-e a Közép-Volga-vidék neolitikumi embere valamilyen őrlőeszközt a makk és egyéb magvak felaprózására? Nyelvészeti utalásokat találunk arra, hogy finnugor őseink ismerték a sütést, főzést (Hajdú P., 1953.), bár a főzésre csak a neolitikum második felében térhettek rá, tulajdonképpen azután, hogy az agyagedények megjelentek a finnugorok lakta vidékeken.

A gyűjtögető tevékenység a Közép-Volga-vidéken sem korlátozódott csupán növényi táplálékok megszerzésére. Kiterjedt egyes, fajilag ma már aligha tisztázható rovarfélék, csigák, kagylók, madártojások felkutatására, összeszedésére. Külön említést érdemel a mézgyűjtés és a mézfogyasztás, amely a mézelő méh és a virágos növények itteni elterjedése folytán vált lehetővé. Azóta, hogy Köppen, F. T. (1890) orosz tudós a mézelő méh elterjedésének területét nyelvészeti alapon a finnugor őshazával azonosította, a téma a magyar őstörténeti irodalomban sokoldalú elemzésben részesült (Gombocz Z., 1925; N. Sebestyén I., 1951; Hajdú O., 1953; László Gy., 1961). Nézetét többen cáfolták.

Az a körülmény, hogy a finnugor népek régóta ismerték a méhet, és arra, valamint a mézre közös szavuk van, a körvonalazott területen való együttélésüket és a mézgyűjtést bizonyítja, egyben felveti a méhészkedés kezdetének idejét és módját. Sajnos nincs elég támpontunk annak elbírálására, hogy a mézgyűjtés mint a táplálékszerzésnek egyik módja mikor fejlődött át méhészkedéssé.

(Matolcsi 1982)

19. Háziállatok Etelközben

A Dnyepertől nyugatra eső füves és erdős steppe régészeti lelőhelyeinek először mégis az a közös vonása tűnik szembe, hogy a zömében VIII–X. századi lakosság leggyakoribb háziállata mindkét zónában a szarvasmarha volt. Itt már szó sincs a juh és a kecske fölényéről, mivel a mérleg – talán a magasra nőző füvek elterjedtsége folytán – teljes egészében a szarvasmarha javára billent (36. táblázat). De nem egyforma mértékben. A füves steppén ugyanis 7,6%-kal magasabb a szarvasmarha részese-
sedése a háziállományon belül, mint a ligetes steppe lelőhelyein.

Az alapvető különbséget mégsem ebben kell látnunk, és nem is abban, hogy a ló a steppén 3,4%-kal nagyobb számarányt képvisel az erdős steppéinél, hanem abban, hogy a steppei háziállat-állomány megoszlása a gazdálkodásnak vegyes vagy átmeneti jellegét sejteti. Van olyan lelőhely (Tabajevka), ahol egyetlen ló csontvázára és néhány kutyacsontra akadtak. Ezzel szemben Zmijovkán a lógyedek aránya meghaladta a 28,8%-ot, de a meghatározott 673 csont közül mindössze egyetlen sertéscsontot tudtak azonosítani. Megint más helyzetre vall a lócsontok teljes hiánya a Kolgoszp nevű lelőhelyen (Pidoplicsko, I. G., 1956).

Általánosabb törvényszerűség tükröződik a sertésállomány eltérő részarányában, amennyiben az erdős steppén a sertés a háziállat-állománynak 25,8%-át, a füves steppén 14,9%-át alkotja. A több mint 10%-os különbség a természeti adottságok eltérő voltának velejárója, mert az erdős-ligetes területek mindig előnyösebbek voltak a sertéstartás számára a steppénél. Másrészt a füves steppén a VIII–X. században uralkodó állapotok, a vándorló népek ide-oda áramlása, valamint a letelepült népeknek ebből fakadó létbizonytalansága semmiképpen sem kedvezett a nehezen mozgatható sertésállomány tartásának. Ezért van az, hogy a sertésállomány a Dnyeper és a Szeret folyó között elterülő steppén a VIII–X. században viszonylagosan kisebb volt, mint korábban bárhol, ahol vallási okok nem tették egyáltalán kizárttá a sertés tartását és húsának fogyasztását.

A további általánosítható gazdasági törvényszerűségnek a baromfifélék hiányát kell tekintenünk az Etelközhez számítható füves steppe övezetében. Ez olyan mértékű, hogy az eddig ismert steppei lelőhelyeken tyúk-, kacs- vagy lúdcsontok egyáltalán nem kerültek elő. A ligetes steppén viszont a tyúk már akkoriban tenyésztett állat volt, miként a Kazár Kaganátus területéről is említik.

A DNYEPER ÉS A SZERET KÖZÖTTI TERÜLET (ETELKÖZ) HÁZIÁLLATAI (VI–XIII. század*)

Faj	Füves steppe (8 lelőhely)			Ligetes steppe (10 lelőhely)		
	csont db	egyed	%	csont db	egyed	%
Szarvasmarha	733	49	38,3	1 758	84	30,9
Ló	404	24	18,8	415	42	15,4
Juh és kecske	157	30	23,6	669	64	23,6
Sertés	85	19	14,9	705	70	25,8
Kutya	11	4	3,1	33	6	2,2
Macska	1	1	0,7	2	1	0,3
Tyúk	–	–	–	38	4	1,4
Kacsa	–	–	–	4	?	?
Lúd	–	–	–	4	?	?
Összesen	1 391	127	100,0	3 628	271	100,0

* E szélső határokon belül az anyag nagy többsége a VIII.–X. századból való.

(Matolcsi 1982)

20. A honfoglaló magyarok háziállatai

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy Etelközből bizonyos háziállatok a honfoglalókkal együtt eljutottak mai hazánkba. Tömegesen azonban csak lovak érkeztek, jóval kisebb számban lehettek a szekereket vontató marhák és a más fajú háziállatok. Az sincs kizárva, hogy tevék is voltak a honfoglaló magyarokkal jött állatok között, mint az a Bécsi Képes Krónika egyik ábráján látható. Ebben az esetben viszont a teve alkalmi felhasználásáról lehet szó, mert miként az előbbi fejezetekben láttuk, a teve sohasem tartozott az ősmagyarok által lakott vidékek gazdaságába. A honfoglalók által hozott háziállatok kiszűrése csak a nálunk különlegesnek számító fajok esetében volna lehetséges (például teve), de ilyen csontok nincsenek. Mivel a Kárpát-medencében élő népek maguk is tenyésztették a megszokott háziállatokat, és mert korábbi, keletről jött népek (hunok, avarok) szintén hoztak magukkal ilyeneket, a honfoglaló magyarokkal jött háziállatok a csontleletekben sem típus, sem fajta szerint nem különíthetők el, legfeljebb csak abban az esetben, ha arra egyéb régészeti körülmények utalnak.

Egy-egy állategyed földrajzi eredetének kiderítésénél sokkal fontosabb annak megítélése, hogy kulturális fejlettség szempontjából képesek voltak-e őseink az új hazában a termelőgazdálkodás folyamatos vitelének megszervezésére, méltányolták-e az őslakó nemzetiségek földművelő és állattenyésztő tevékenységét, tudtak-e gondoskodni a szükségletek fedezéséről? Az élet és a történelem ezekre a kérdésekre igenlő választ adott, amely a mezőgazdaság újjászervezésében, a birtoklás új rendjének kialakításában, a termelést végző régi lakosok háboríthatatlanságában és a „nemzet kebelébe való felvételében” nyilvánult meg. Mezőgazdaságunk tökéletesítése végett az erdők irtásával és a mocsarak kiszáritásával a földnek termővé tételére, valamint a szükséges igaerő és munkaerő biztosítására törekedtek. A földművelésben járatos szolgálkat, foglyait főként a szántásban-vetésben és a ház körül foglalkoztatták. A kalandozó hadjáratok során szerzett, mezőgazdasághoz értő foglyok tapasztalatát szintén így hasznosították. A fogolyszerzés elsősorban a mezőgazdaság munkaerő-utánpótlását szolgálta.

(Matolcsi 1982)

21. A temetőik és a településhelyek csontleletei

A honfoglaló magyarok háziállatainak megismeréséhez korábban csak a temetőfeltárások során előkerült lócsontok álltak a vizsgálat rendelkezésére. A lócsontokat az őseink körében szokásossá vált részleges lovas temetkezés alkalmával helyezték a sírba; az ilyen temetkezés különféle változatait először László Gyula (1944) tárgyalta. A honfoglalás kori változatok között jól felismerhető a volgai bolgár-törökök szokásaival egyező temetkezési forma. A kárpát-medencei változatok mindegyikének az a

közös vonása, hogy a sírba csak a ló fejét és a négy lábának alsó végeit (autopodium) helyezték a lenyúzott bőrbre csavarva. (Teljes lócsontváz, amely az avar temetkezésekre annyira jellemző, honfoglaló magyarok sírjaiban sohasem fordult elő.)

Lovas temetkezés az eddig ismert honfoglalás kori síroknak csak 12–15%-ában volt kimutatható. A lócsontokat elsősorban a harcosok sírjaiban, szablya, nyíl és tegez mellékletekkel együtt találják, de minthogy női sírokban is előfordulnak, Bálint Csánád (1969) e temetkezési módnak rangjelző szerepet tulajdonított. Állattenyésztéstörténeti szempontból azonban az a fontos, hogy a honfoglalás kori sírok 12–15%-ából már eddig is annyi lókoponya, továbbá lábközép-, csüd-, pártá- és patacsont került elő, amennyi lehetővé teszi a honfoglaló magyarok lóállományának populációs vizsgálatát.

Más háziállatok tanulmányozásához a honfoglalás kori temetőik megközelítőleg sem szolgáltatnak annyi hiteles csontleletet, mint a lovakéhoz. Sőt, azt lehet mondani, hogy magyar sírokban a más fajú állatokhoz tartozó csontok felettébb ritkán fordulnak elő. Az egyéb háziállatok előkerült csontjait mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen sírokban találva azok mutatják honfoglaló őseinknek az illető állatfajhoz fűződő közvetlen kapcsolatát. Tulajdonképpen az ilyen leletek az adott állatfajnak honfoglalóink általi tenyésztését bizonyítják. Igaz, hogy a csontleletekkel képviselt állatot más módon is megszerezhették, mégis kevés a valószínűsége annak, hogy alkalmilag szerzett háziállat testrészeit helyezték halottjuk mellé.

Egészen különlegesnek bizonyult a háziállat-csontleletek összetétele szempontjából a Kürti Béla vezetésével feltárt algyői honfoglalás kori temető. Amikor a temető állatcsontleleteit vettük számba, fel kellett figyelniünk a lócsontok mellett a kis kérődző állatok felkarcsontjának (humerus) szisztematikusan ismétlődésére. A többnyire jobb oldali felkarcsontok nem egészen kifejlett állatokból valók, s a vizsgált sírok 15%-ában voltak találhatóak, gyakran lovassírokban is. Egyetlen sírban borjú-humerusra akadunk, amelynek a temetkezési rítus szempontjából ugyanaz volt a szerepe, mint az előbbieken említett juh- vagy kecskefelkarcsontoknak. A borjú még további két sírban volt képviselve, egyikben lábközépcsonttal, másikban medencecsontokkal. Ám ezeknél is nagyobb figyelmet keltett a honfoglalás kori magyar sírban talált fél tyúksontváz, vagyis a tyúk jobb oldali feléhez tartozó csontok együttese. Lehetséges, hogy ez esetben egy főtt vagy sült tyúkot vágtak ketté. Egy másik sírban pedig egyedül álló tyúkkönyökcsontot (ulna) találtunk. Folytathatjuk a sort a lúddal, amelynek csontjai két sírből kerültek elő. Az algyői leletek tehát nagyon beszédes és közvetlen bizonyítékai honfoglalóink állattartásának.

Bármennyire kiemelkedő jelentőségűek is az algyői leletek, nem állnak egyedül. Juh- vagy kecskecsont volt a gerendási, a koroncói, az orosházi (Nagy A.-tanya), a szakonyi, a tiszánánai honfoglalás kori sírokban. Sertéscsontot találtak Tiszánánán, szarvasmarhacsontot pedig a Hékkúton feltárt magyar sírban. Magyarhomorogon viszont a honfoglalók egyik sírjában farkascsontra akadtak (Bökönyi S., 1974). Az algyői temető különlegessége az, hogy benne – a sertés kivételével – valamennyi gazdasági háziállatunk képviselve van.

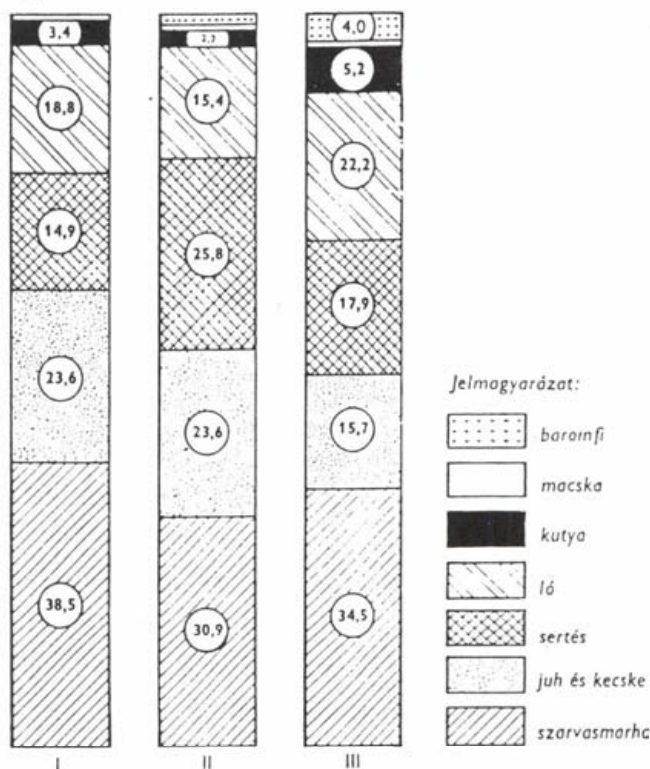
A honfoglaló magyarság gazdasági életének kutatása terén nagy előrelépés történt 1955-ben, amikor László Gyula megindította a felgyői honfoglalás kori és kora Árpád-kori településhely régészeti feltárását. Felgyő korai leletegyüttese sem későbbi a honfoglalás kori temetők anyagánál, hiszen az előkerült honfoglalás kori nyúlhegy, a jurták kiásott alaprajzai és árkai tanúsítják, hogy a felgyői település helyen voltaképpen a honfoglalók első nemzedékei verték tanyát. A megtelepültek nemzedékei később is folyamatosan követték egymást, s az általuk hátrahagyott bográcstörödékek tanúsága szerint lakóhelyük nagysága végül 800×400 m-es területre nőtt. A telep életének tartamát László Gyula a X–XII. században határozta meg.

A gazdasági életet itt már nemcsak egy-egy állatcsont jelezte, hanem az előkerült

tárgyakon kívül a település egész rendszere. A falut – más Árpád-kori falvakhoz hasonlóan – árokrendszer szabdalta át, s az árkok úgy 40×25 m-nyi területet zártak körül. Az árkokkal körülzárt területen valamit védeniük kellett, egy részükön valószínűleg ház állott, mégpedig több föld feletti ház, amelyeknek egy része vert falú volt, a másik része – a téglatöredékek nagy mennyiségéből ítélve – téglaház lehetett. Ezekon kívül boronaház létezésére utaló nyomokat is felfedeztek. Mindezek a jelek bizonyítják az ásátás vezetőjének azt a következtetését, hogy Felgyő nem lehetett nomádszállás, hanem földművelő-állattartó nép településhelye, vagyis Árpád-kori magyar falu.

Eleget téve László professzor megtisztelő felkérésének, 1970-től magam is részt vettem az ásátás munkálataiban az előkerült állatsontok faji hovatartozásának meghatározása végett. S itt adok először számot arról, hogy László Gyula előbbi megállapítását a telep korai magyar lakossága által tenyésztett 374 állategyed 4345 csontlelete támasztja alá. A felgyőieknek volt lovuk, szarvasmarhájuk, juhuk, kecskéjük, sertésük, kutyájuk, macskájuk, tyúkjuk, libájuk.

Az ásátás közben előkerült csontleletek túlnyomó többsége konyhai hulladék, vagyis olyan csonttöredék, amely étkezésből maradt vissza. Kétségtelenül megállapítható ez a csontok nagymérvű felaprózottságából, valamint a csontokon jól látható vágás- és rágásnyomokból.

Az etelközi és a Kárpát-medencei háziállat-állomány fajok szerinti megoszlásának különbözősége. I. = Etelköz füves steppei övezetében (8 lelőhely); II. = Etelköz ligetes steppei övezetében (10 lelőhely); III. = Kora Árpád-kori lelőhelyek a Kárpát-medencében (5 lelőhely)

(Matolcsi 1982)

22. Magyarország mezőgazdasága a korai feudalizmus idején (X-XIII. század)

A történeti Magyarország egy évezreden át, 1918-ig kiterjedt az egész középső Duna-medencére, mely a Stájer, ill. Dinári Alpokhoz hatalmas félkörívben csatlakozik, és Kárpát-medencének is nevezik. A medence belsejét szigethegységek tagolják három almedencére, a Kisalföldre, a Nagyalföldre és Erdélyre. Bár a Kárpát-medence geológiai eredete és felépítése szempontjából a dél-európai medencerendszerhez tartozik, növénytakarója nem mediterrán jellegű; a Dél-Európára oly jellemző cserjést a Dunántúl néhány kisebb tájegységén kívül csak kevés növény, köztük a domesztikált szőlő és a füge képviseli, területén túlnyomóan a másik két nagy eurázsiai táj, a vegyes erdők és a füves puszták növényzete osztozik. Noha az atlanti ciklonok és az ázsiai nyári monszon időnként esőt hoznak ide, abból a tengerektől minden irányban több mint 500 km távolság, valamint a hegykoszorú miatt meglehetősen kevés csapadék hullik a medence belsejébe, amely évi 400 és 600 mm közötti átlagos csapadékmennyiségével Nyugat-Európához képest száraz, sőt a forró mediterrán nyári levegő behatolása esetén aszályos. Földrajzi szélessége (45°–49°) ugyan Közép-Franciaországénak felel meg, és az évi 1750–2000 órás napsütés megérleli a szőlőt, kontinentális helyzete miatt azonban klímája nagy szélsőségek, a téli 0 °C és a nyári +24 °C hőmérsékleti átlagok közt ingadozik.

Mindezek, valamint a csapadék egyenlőtlen, júniusi és októberi maximumokban halmozódó megoszlása miatt a mezőgazdaságot gyakran fenyegeti aszály, s csak ritkán a túlságos nedvesség. Míg Nyugat-Európában rossz aratást ígér az esős ősz, a Kárpát-medencében ez elengedhetetlen ahhoz, hogy az elvetett mag kitarson az áhított, de sokszor elmaradó májusi esőig, amelyet a paraszti bölcsesség az arannyal egyenértékűnek mond. Ezek a körülmények egyenesen arra kényszerítették a Kárpát-medence mezőgazdaságát, hogy a földművelés bizonytalansági tényezőit fokozott állattenyésztéssel egyensúlyozza ki.

Ha a Kárpát-medence állattartásra alkalmas füves pusztái nem is olyan kiterjedtek, mint a Fekete-tenger mellékiek, az ottaninál valamivel bővebb csapadék viszont nagyobb fűhozamot ad, és ez feleslegessé tette a vándorló legeltetést. Meg lehetett elégedni viszonylag kis távolságokon belüli téli és nyári legelőváltással. A csapadéktöbblet azonban azzal jár, hogy az állatokat télen szárított takarmányon kell tartani, mert a vastag hótakaró alól az állatok nem mindenütt tudták a fűvet kikaparni. Mindez a nomádok letelepedését és a földművelés térhódítását mozdította elő.

Akár nyugati földművelő, akár keleti állattartó népek érkeztek a Kárpát-medencébe, magukkal hozott mezőgazdasági kultúrájuk kiegészítésére, a másik féltől való tanulásra szorultak. Az erdővidék parasztjainak és a sztyeppek pásztorainak azonban még egy harmadik, sajátosan helyi tényezővel is számolniuk kellett itt, és ez a klíma szárazsága ellenére a tekintélyes vízbőség volt. A medencét körülvevő hegykoszorú és a belső síkság magasságkülönbsége 1500–2000 m, s a meredek lejtőkön az esővizek árvizekké dagadva zúdulnak le. Az erdős hegyekre bőven hulló csapadék (évi 1000–1500 mm) a Duna, a Tisza és mellékfolyóik révén jut a medence belsejébe, mely ezáltal válik csapadékszegénysége ellenére Európa vízben egyik leggazdagabb területévé. A délkelet felé igen csekély, nem több mint 20 cm/km lejtésű síkságon a folyók lassan, nagy kanyarokkal haladnak és a főfolyás mentén kavics és homokpa-

dok formájában rakják le hordalékukat. A kanyarokat minden áradás növelte, de visszavonulva, bejártukat a hordalék eltorlaszolta, és ha a következő árvíz ezt nem törte át, a kanyar holtággá változott. Ugyanakkor lejjebb új kanyar keletkezett s a holtágak képződési folyamata újakezdődött. Idővel a holtágakkal körülvett homokpadokon fűz, éger, nyárfa települt meg, később tölgyerdők és vadgyümölcsösök nőttek rajtuk. De ha a holtág a fő folyástól teljesen elzárodott, tóvá, majd mocsárrá sekélyesedett. Évezredek alatt így építették, rombolták és alakították újjá medrüket a folyók, mintegy 3,5 millió ha kiterjedésű, a Kárpát-medence síksági területének harmadrészét elfoglaló, az év nagy részében vízzel borított árteret létesítve. Ebből 2,5 millió ha szántóföldet nyert az utóbbi két évszázadban a vízszabályozás, többet, mint Hollandiában, Angliában s a Po- és Loire-völgyben együttvéve. E nagyarányú szabályozások előtt azonban az ártér sajátos feltételeket szabott a gazdálkodásnak, éppúgy, mint ahogyan más és más gazdálkodási formákat igényeltek a homokos vagy füves puszták, a ligeterdős domboldalok, a zárt bükk- és fenyőerdők, valamint a magashegyi rétek is.

A Kárpát-medence gazdaságföldrajzi viszonyai ezek szerint nem kedveztek sem a túlnyomóan földművelésre, sem a túlnyomóan állattartásra alapozott gazdálkodási struktúráknak.

Mivel pedig évezredek alatt ilyen egyoldalúan specializált gazdálkodású népek költöztek ide be, egyikük sem tudott gyökeret verni mindaddig, amíg egy olyan nép nem érkezett, amely a medence belsejének mindhárom tájtypusát, az ártereket, a homokos pusztákat és a ligeterdős domboldalakat egyaránt hasznosítani tudta. A magyar nép mindhárom tájtypus gazdasági lehetőségeit ismerte és értékesítette már i. sz. 900 körül történt ideköltözése előtt. A Fekete-tenger északi partján tanyázó magyarokról olvassuk egy IX. századi muzulmán földrajzkönyvben, hogy „sátraik vannak s nyáron a fű és a növényzet után vándorolnak... télen pedig a folyók mellé húzódnak és halászzal foglalkoznak... Sok vetésük van”. A ló-, marha-, juh- és sertéstenyésztés, valamint a szántógazdálkodás (pl. eke, búza, árpa, kender, sarló) számos műszava mellett a bortermelésre vonatkozó szavakat is (pl. szőlő, bor, seprő) a sztyepp valamelyik bolgár-török népétől vették át, a halászat alapvető szókincese pedig legkorábbi finnugor nyelvi örökségünkhöz tartozik.

A pontusi sztyepp viszonylagos szárazsága miatt szükséges állandó vándorlás gátat szabott a földművelés terjedésének, mely főként a nagy folyók menti téli szállásokra korlátozódott. A Kárpát-medence bővebb fűterftése kisebb területre engedte szorítani a legeltetést, a hosszú vándorlások helyébe téli-nyári legelőváltás lépett, s bár az állattenyésztés sokáig nem veszítette el vezető szerepét, a földművelés egyre nagyobb súlyt kapott a gazdálkodásban.

A korai helyneveink tanúsága szerint a honfoglaló magyarok a füves pusztákon kívül a legeltethető aljnövényzettel bíró ligeteket és tölgyerdőket szállták meg, a túlévelű és bükkös ún. fekete erdőkbe nem hatoltak be. A hazai szláváknak a síkságokon, a Nagy- és Kisalföldön, a Sárreuten és az erdélyi mezőségen úgyszólván semmiféle helynévi emléke nem maradt, csak a nagy folyók (Duna, Tisza, Maros, Szamos) egyes lápos vidékein. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyar honfoglalás előtti szláv lakosság a füves pusztákat gazdaságilag nem hasznosította, s földművelése is nagyrészt az erdei irtásokra szorítkozott. Az alföldi és mezőségi tájakat a magyarok kezdték megművelni.

A honfoglaló magyarok ekéje, török eredetű neve után ítélve, a kazároktól átvett talpeke lehetett, amely különösen a gyeptörésre volt alkalmas, de nem forgatta meg a földet. A forgató nehézekét, amelynek műszavai (gerendely, kormánydeszka, taliga) a magyarban szláv eredetűek, valamikor a XII. század vége felé vettük át, minden jel szerint szlovén közvetítéssel nyugatról, a nyomásos gazdálkodással együtt. A X-XII. században a magyar nép földművelése úgy alakult, hogy a legelőnek használt

mezőben egy részt elkerítettek, előbb jószágot tartottak rajta, majd a természetes trágyával termékenyített, „telek”-nek nevezett földet feltörték, első évben kölest, később búzát, árpat vetettek belé. Mihelyt a telek kimerült, más helyen törtek fel újat. Ehhez a külterjes földműveléshez sok föld kellett, ezért egy ekére viszonylag nagy, mintegy 50 ha területet számítottak, ezt nevezték „ekealjának”, amelynek persze csak kis részét szántották-vetették egyszerre. A termékenység alacsony volt, aligha haladta meg az elvetett mag kétszeresét.

A népesség szaporodásával, nyugati (szlovén, cseh, német, francia) telepések beköltözésével vált a XII. század végére egyrészt szükségessé, másrészt lehetségessé a földterületet jobban kihasználó nyomásos földművelés, amelyben változtatva használták ugyanazt a földet szántónak és legelőnek. Magyarországon a kétnyomásos gazdálkodás lett általánossá, a hármás nyomás csak a földszükében levő vidékeken terjedt el. Az új technikával a termelékenység is megnőtt, az elvetett mag három-négyszeresére. A nyomásrendszerrel együtt jelent meg az új, kisebb területet jelző földmérték, a kb. 0,4 ha kiterjedésű „hold”. A XIII. században egy parasztháztartás kb. 30 hold szántóföldön gazdálkodott két vagy három nyomásban.

A földművelés legigényesebb ága a szőlőművelés a Dunántúlon a római korszak óta folyamatosan fennmaradt a honfoglalásig. A magyarok annál inkább folytathatták, mivel a honfoglalás előtt is gyakorolták. A korai feudalizmus idején a bortermelés átlépte a régi római birodalmi határt, s a XIII. századig egyrészt Erdélyben, másrészt a Felső-Tiszavidéken is elterjedt. A maival nagyjából egybeeső északi határt a XIII. század előtt keletkezett Szőlős falunévek jelzik. Eger, Tokaj, Nagyvárad vidékén francia telepéseknek is nagy szerepe volt a szőlő meghonosításában (Olaszi és a Tállya falunévek az ő emléküket őrzik, az előbbi a magyarok által használt népnevük, az utóbbi a szőlőmetszés francia műszava: taille).

Bármennyit is fejlődött, tökéletesedett a magyarországi földművelés a korai feudalizmus idején, a hagyományok és a földrajzi viszonyok egyaránt az állattenyésztésnek kedveztek. A sztyepp hagyományai folytatódtak a nagyméretű lótenyésztésben. Ásatási csontleletekből tudjuk, hogy a magyar köznép állatállományának kb. 25%-a ló volt (ugyanezen időben az angliai parasztnál csak 1,5%!) és a ló húsát egyházi tilalom ellenére ették is. A földművelés terjedése azonban a szarvasmarhatartásnak kedvezett. A paraszti állatállomány egyharmada ökör és tehén volt, de nem a magyar specialitásnak ismert nagy termetű fehér-szürke fajta, mely csak a XIV. századtól kezdve jelenik meg a csontleletekben, hanem a közép-európai kis termetű brachyceros típus. A nyugat-európai parasztsághoz képest a magyarok kevesebb juhot és valamivel több sertést tartottak. A juhtenyésztésre Magyarországon a XII. század óta a Déli-Kárpátokba bevándorló balkáni eredetű román pásztorok „szakosodtak”. Fontos szerepet töltött be a magyar nép életében a méhészet és a halászat is, mindkettőt egész települések hivatásszerűen gyakorolták (Födemes, Halászi helynevek).

Tudva, hogy ez időben a Kárpát-medence belsejének egyharmada ártér volt, arra kellene következtetnünk, hogy a lakosság tekintélyes része főfoglalkozásként űzte a halászatot. Már a legkorábbi idők óta szerepel a hal a földesúrnak járó szolgáltatások közt, valamint élő, fagyasztott, sózott, szárított formában a belső piacon, sőt kis mértékben mint kiviteli cikk is. Ennek ellenére a hivatásos halászok száma a forrásokban meglepően csekély, tulajdonképpen csak a nagy befektetést és gyakorlatot kívánó, csónakos, kerítőhálós szabadvízi halászzal foglalkozók ilyenek. Ezek is többnyire a nagy vízparti uradalmak alkalmazottai voltak, s csak a fogásnak számukra átengedett kisebb részével rendelkezhetek szabadon. A halfogás túlnyomó részben a paraszti gazdálkodást kiegészítő, a mezőgazdaság holt idejéit kitöltő mellékfoglalkozás és egyben a feudális járadékszolgáltatás egyik kötelező formája is volt.

Ennek a gazdálkodási módnak a lényege a folyók holtágainak mesterséges meg-

nyitása a főfolyás felé, az ún. „fokok”, a hordalépadokon át vágott keskeny csatornák által. Ezzel sikerült az áradások vizét elosztva és csendesítve a partokat a rombolástól kímélni, s ami a legfőbb, az elposványosodással, elszikesedéssel fenyegetett holtágakat időnként élővízzel felfrissíteni. A halászat fő formája az ártéri gazdálkodásban a „fokok” időleges elrekesztése volt, ezáltal a nagy halak bennrekedtek, az ártéren létrejött új ivadék viszont az apadással visszakerült a főmederbe. Télen a jégtakarókba vágott lékhez gyűlő halakat fogták. Az árterek közmondásos halbősége tehát nem a természet ingyen ajándéka volt, hanem a „fokok” nyitásának, zárásának, állandó gondos rendben tartásának egész faluközösségeket, sőt azok együtteseit mozgósító kemény munkájából következett. De ebből következett az is, hogy nagy területeket tudtak állandó élővízzel ellátni, ezáltal a szigeteken nőtt kőris- és tölgyerdőket, valamint a XIII. század óta oklevelekben is emlegetett oltással nemesített gyümölcsös- (a Kárpát-medencében őshonos alma, körte, szilva, mogyoró s a rómaiak által meghonosított dió és meggy) kerteket fenntartani, az állandó szárazulatokon gabonát termelni, az időnként elárasztott réteken és legelőkön, valamint az erdőkben pedig úgyszólván emberi őrizet nélkül, félvad méneseket, gulyákat és kondákat tartani. Vízinövények egész sora (súlyom, gyékény, káka, nád) adott részben emberi és állati táplálékot, részben háziipari nyersanyagokat. Noha a halászat, az állattenyésztés és a háziipar piacra vihető felesleget is termelt, az ártéri gazdálkodás éppen sokoldalúságánál fogva, alapjában véve mégis az extenzív és önellátó paraszti mezőgazdaság fő formája maradt Magyarországon. Különösen ilyené tette a gabona-termelés lehetőségeinek a változó vízjárás miatti korlátozottsága, a földművelésnek az állattartással szembeni háttérbe szorulása.

Kis termetű, meleg vérű lovakat tenyésztettek, így azután a tavasszal vetett takarmánygabona sem volt nélkülözhetetlen. A hármasyomás ezért nem vált általánossá. De a kevés zabon, főleg fűvön és szénán tartott lovat eke elé sem foghatták, az igavonást Magyarországon kizárólag ökrökkel végeztették, lovat szántáshoz csak a bevándorolt németek használtak.

(Makkai 1982.)

23. Életmód a honfoglalás után

A Kárpát-medence igen gazdag régészeti leletekben a vizsgált korszakra nézve. Bár telephelyet alig ismerünk, számos temető nyújt a gazdaság- és társadalomtörténet számára hasznosítható leletanyagot. Ezek kiértékelését azonban nemcsak az nehezíti, hogy a késő avar leletanyag magyaroknak tulajdonítható, hanem a X. századi érmekkel eltemetett kalandozó vitézek sírjairól is kérdésessé vált, hogy magyarokat avagy kabarokat rejtenek, a X–XI. századi köznépi temetők etnikai meghatározásában pedig vitatható a magyarok vagy szlávok közé sorolás. Csak a legújabb régészeti értékelések kezdtek ezekben a kérdésekben világosságot teremteni, míg az etnikumokra való kihegyezés élét a kora középkori társadalmak „nemzetek feletti” jellegének hangsúlyozásával tudjuk elvenni.

Mezőgazdaságunk kifejlődésének kérdésében segítséget nyújt a nyelvészet is a szókincs eredetének vizsgálatával. Ha sok agrár műszó eredetét több-kevesebb biztossággal sikerült is megállapítani, a művelődéstörténeti értékelés ritka esetben

mondható megnyugtatónak. Ennek egyik oka, hogy az átvett szavak többnyire nem rendelkeznek olyan nyelvi sajátossággal, amelyből az átadó nyelv és az átvétel kora megállapítható lenne. Másik oka, hogy átadó nyelvként többnyire a ma felszótározott nyelveket veszik számításba, és nem számolnak az eltűnt nyelvekkel mint átadóval. Így pl. számos szláv szót a „honfoglalás kori” szlovák nyelvből eredeztetnek, holott a szlovák nép és nyelv csak évszázadokkal később alakult ki, ugyanakkor nem számolnak a történetileg igazolható fehér horvát, morva, karantán, ill. dunai szlovén nyelvvel mint átadóval. Még kérdésesebb annak a módszernek az eredménye, amely egy-egy fogalom finnugor, iráni vagy régi török elnevezésének hiányából következteti, hogy az ősmagyarok a szóban forgó fogalmat (tárgyat vagy eljárást) nem ismerték, holott a nyelv szókincse folytonosan cserélődik, és jövevényszavak szorítják ki az ősi megnevezéseket. De a jövevényszók fokozatos átvételének stációit sem vizsgálták eléggé, azt, hogy egy rétegnyelvből vagy dialektusból átvett szó hány évszázad múlva és milyen mértékben terjedt szét, továbbá mennyire lehet egy nyelvújításban élő jövevényszóból országos fejlődésre következtetni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szó egykori jelentése és jelentésváltozata alapos művelődéstörténeti, ill. történeti néprajzi ismeretek nélkül alig értelmezhető helyesen, előttünk állanak a szómagyarázatok történeti értékelésének korlátai.

A történeti néprajz a művelődéstörténet egyik ága, és forrásai is azonosak. Mindamellet a történeti néprajzi vizsgálatok nem mindig vezetnek megnyugtató eredményre, ha az élő és napjainkban elmúló néprajzi megfigyelések mellőzésével történnek. Áll ez a mezőgazdaságtörténetre is, hiszen az írott történeti forrásanyag többnyire a nagybirtok gazdálkodását világítja meg, s a parasztok termelésébe is inkább csak annak a számbavételén keresztül kapunk bepillantást, amit az uralkodó osztály megkövetelt tőlük. Hogy a maguk fenntartására mit és hogyan termeltek, az csak elejtett szavakból következtethető ki, s éppen ez egészíthető ki a népi eljárások ismeretében.

A történelem, régészet, nyelvészet és néprajz nyújtotta ismeretanyag felhasználásának útvesztői korántsem jelentik azt, hogy a magyar mezőgazdaság kifejlődése tudományosan megfoghatatlan, csak fokozott óvatosság szükséges a biztosnak a bizonytalantól, a búzaszemnek az ocsútól való elválasztásában.

Már Gombocz Zoltán a magyar nyelv bolgár–török jövevényszavairól írt műveiben (1906, 1912) kimutatta, hogy nyelvünknek az állattenyésztésre és földművelésre vonatkozó alapvető szókincse honfoglalás előtti „bolgár–török” eredetű (így pl. bika, ökör, tulok, tinó, ünő, borjú, kos, ürü, toklyó, gypjú, disznó, ártány, serte, ól, tarló, árpa, búza, eke, sarló, aratni, kéve, boglya, szerű, szórni, ocsú, örölni, dara, szőlő, szürni-szüret, bor, komló, kender, csöpü, orsó, borsó, gyümölcs, körte stb.). Ezt a vitathatatlan tényt Györffy István építette be a „Magyarság néprajzába” (1934), rámutatva állattenyésztésünk és földművelésünk honfoglalás előtti gyökereire. Szabó István nevéhez fűződik a IX. és XI. századi megbízható feljegyzések kritikus agrártörténeti értelmezése (1966). Az etelközi magyarokat ismertető arab leírás azon szavait, hogy a telet halászva a folyók mellett töltötték, sok szántóföldjük volt, és nyáron állataikkal a friss legelőt keresték fel, összhangba hozta a félnomad baskírok és más török népek gazdálkodásával, kik folyóparti állandó téli szállásaik mellett vetettek, nyáron távolabb legeltettek, aratásra pedig visszatértek téli szállásaikra, és eszerint következtette ki a magyar falu elődjeként a mozdulatlan téli szállást, mely mozgó nyári legeltetéssel és a téli szállás körüli szántás-vetéssel párosult.

A magyarság levédia-etelközi lakterületén, Szaltovnál szép számmal kerültek elő különféle méretű ekevasak és gabonatarló vermek. Ha a leleteknek a „hét magyarokhoz” kapcsolása még nem is bizonyított, és tulajdonosaikként a magyar törzsszövetséghez csatlakozott más népelemek is számításba vehetők, a legújabb kutatások vitathatatlanná tették, hogy a magyar köznép, amely nagy létszámú teme-

tőkben található, télen földházban lakott, a sarlóleletek szerint földet művelt, az állatcsontleletek szerint pedig állattartására a szarvasmarha túlsúlya (34%) nyomta bélyegét, míg a nomád gazdaságra jellemző ló és juh számaránya viszonylag kisebb.

A történelem, régészet, nyelvészet és néprajz eredményeinek ilyenét egybevételese legendő arra, hogy megcáfolja a X. századi magyarság belső viszonyait nem ismerő elbeszélők alkotta képet a szittyá-hun típusú „nomád” magyarokról, és kétségtelenné tegye, hogy életmódjukat a nomád és letelepült állapot közötti átmenet jellemzi, az, amit találó kifejezéssel „félnomád”-nak nevez az újabb kutatás. Mindamelllett vitatható marad, hogy hol vonjuk meg a nomád és félnomád közötti határt.

Hogy nagy vonásokban mi a különbség a nomád és a félnomád között, arra a történeti forrásanyag elég szemléletes példát nyújt egyik oldalról a nomád szkíták, hunok, türkök, besenyők és mongolok leírásában, másik oldalról olyan népek, pl. volgai bolgárok, burtászok és kazárok ábrázolásában, akiknek életmódja valamilyen átmeneti állapotot mutat nomád és letelepült között. A források hézagos jellemzései azoknak a néprajzi leírásoknak a segítségével válnak érthetővé, amelyeket a keletkutatók a XVIII. század óta tárnak elő.

Miben rejlik a nomádság lényege, és mivel jellemezhető a köztes állapot, ami a letelepült életmódhoz vezet?

Nomádon elsősorban olyan pusztai állattartót értünk, aki a legeltetett állatokkal együtt változtatja lakhelyét, és szilárd telephelyet nem épít. Helyváltogatásra főként a természeti viszonyok kényszerítik, az, hogy az állatok egész évi eltartásához szükséges legelő egy szűkebb területen nem található meg. Mennél szárazabb puszták lakója, annál nagyobb utat kell megtegyen, részben azért, mert a kevés tavaszi csapadék növelte fű a lelegelés után nem pótlódik, részben azért, mert a friss legelő nyérése végett síkvidéki és hegyvidéki legelők között változtatja helyét. Ilyen viszonyok jellemzik a Meótsztól (Azovi-tengertől) a közép-ázsiai hegyekig terjedő száraz steppét és a belső-ázsiai medencék sivatagjait. A csapadék növekedésével növekszik a legelő fűhozama; a tavasszal lelegelt fű nyáron és ősszel újra nő, ami feleslegessé teszi távolabbi legelők felkeresését. Ilyen természeti viszonyok jellemzik a Kárpát-medencét, s ez az oka, hogy e térségben a nomád életforma mindenkor megszelídült, sőt előbb-utóbb megszűnt. A dél-orosz síkság átmeneti helyet foglal el a csapadék szempontjából az ázsiai száraz puszták és a Kárpát-medence füves legelői között, s e helyzet kedvezett egy átmeneti életforma, a félnomádság kialakulásának.

E csapadékbeli eltérés fűhozamával eltérő mennyiségű állat eltartását teszi lehetővé.

Kiderül, hogy a csapadék 50%-kal való megnövekedése többszörösen megemeli a legeltethető juhok számát. A földrajzilag tagolatlan szavannák ugyan kevésbé vehető össze a csapadék, vízjárás, talaj és növényzet szempontjából változatos Kárpát-medencével, annyi azonban tanulságul leszűrhető, hogy Etelközhez képest a Kárpát-medence az itteni 30-40%-os csapadéktöbblettel legalább kétszer-háromszor több állat eltartását tette lehetővé, s ez szükségszerűen kihatott a gazdálkodás módjára.

A nagyjában történt becslés helyett pontosabb vizsgálatokkal is megközelíthetjük a kérdést, mert ahol az átlagos csapadék számokban kifejezhető, ott pontosan megállapítható, hogy egy bizonyos terület átlagosan hány mázsa fű-, ill. szénatermést hoz, és ez hány számosállatot vagy kisállatot tart el, sőt számokban kifejezhető, hogy hány mázsa élőállatot tartását biztosítja, ami az állatok számának megadásával szemben azért kedvezőbb, mert a középkorban kisebb termetű háziállatokkal kell számolni.

Ilyen összehasonlító vizsgálat mindeddig nem történt. Noha a Volgántúl, a dél-orosz puszták és a Kárpát-medence jelenlegi csapadékviszonyait pontosan ismerjük, nem tudjuk, hogy a mai kép a X. századra, amely csapadék tekintetében változó

időszak volt, mennyiben tekinthető érvényesnek. Bonyolítja az átlagos fűhozam megállapítását, hogy a földrajzilag tagolt területen változatos a vízhálózat, a talaj minősége és az erdővel borítottság, ami szélsőségesen eltérő fűhozamot eredményez. Amíg a különféle osztályokba sorolható legelők X. századi elterjedésére vonatkozó részletes számításokkal nem rendelkezünk, csak a közepes legelőt átlagosnak véve és csak a Kárpát-medencére nézve tudunk előzetes becslést megkockáztatni.

A múlt században közepes időjárású évben közepszerű legelőn 2 magyar hold tartott el egy „öregszámú” szarvasmarhát, vagy 10 juhot vagy sertést. 2 magyar hold 1,3 kat. holddal egyenlő, ami egy kat. holdon kb. 34 q fűhozammal 0,8 számossal tart el.

A nomád és félnomád állattartás egyik jellemző különbsége - a természeti viszonyoktól nem függetlenül - a tartott állatfajta eltéréseiben rejlik. Égővünk félsivatagi tájain a nomádság fő állata a ló és juh volt, ehhez járult kisebb mértékben a teve és kecske. A félnomád fő állatává a jobb legelőt kívánó szarvasmarha vált, emellett kisebb számarányban megmaradt a ló és juh, s az eltűnő teve és kecske helyén megjelenhetett a sertés. Mindez alapvetően befolyásolta a település, legeltetés, a takarmányozás és a földművelés módját. A nomád és a letelepült életmód között átmenetet jelentő félnomádság ezen ismérveit az alábbi táblázaton szemléltetem, hangsúlyozva, hogy ez elsősorban a köznép életmódjára vonatkoztatható.

Életmód	Köznép		Legeltetés		Takarmányozás	Földművelés
	települése	lakás	ideje	távolsága és helye		
Nomád	téli szállás (esetleg helyváltoztatással), tavasztól ősziig váltott szállások	téli-nyáron sátor	téli-nyáron egész nap	nagyobb távonygyér vagy időszakos legelőkön	általában nincs (esetleg tevének és féltett jószágoknak)	általában nincs (esetleg nyáron köles)
Félnomád	téli állandó szállás v. falu tavasztól ősziig váltott szállások	téli ház, ól, tavasztól ősziig sátor	tavasztól ősziig egész nap, télen alkalmissal nappal	kisebb, néhány napi távon v. a falu környékén	téli rendszeresen a falu mellett telelő igényesebb állatnak	állattartásnak alárendelten jószágállítás trágyás földjén vagy pihent, jó talajon (gabona és kender)
Letelepült	téli-nyáron falu	téli-nyáron ház, ól	tavasztól ősziig napszakonként v. időszakosan	a falu mellett néhány órai távon	nyáron részlegesen, télen állandóan	állattartásnak mellérendelten, földváltó rendszerben (különféle haszonnövények)

A köznép és a főember „nomadizálása” közt az első különbség abban mutatkozik, hogy amíg a köznépi családok, nagycsaládok állandóbb jellegű szállással csak télen rendelkeztek, nyáron nem, addig a főembereknek állandóbb jellegű nyári szállása is volt, tehát rendszeres téli-nyári szállásváltásról inkább csak főemberek esetében beszélhetünk.

A köznép és főember „nomadizálása” között gazdasági és földrajzi eltérés is mutatkozik. Amíg a köznép állatai legeltetése miatt változtatja szálláshelyeit, addig az uralkodó és főember vándorlásában a vámolóhelyek, adóztató központok és kormányzati székhelyek felkeresése volt irányadó. Már önmagában ez is azt jelentette, hogy a nagyúr sokkal nagyobb út megtételére kényszerült, mint alattvalója.

A köznép és főember vándorútja a füves steppén főként abban mutatott földrajzi eltérést, hogy amíg az állattartó alul a folyó menti téli szállások és a belső legelők között, tehát a folyóra merőlegesen nomadizált, addig a főember rendszerint egy folyóparton, ill. a folyóval párhuzamosan váltotta téli és nyári szálláshelyét.

Bár a főember és kísérete vonulásában nagyszámú lovai, taligavonó ökrei és táplálkozásra felhajtott juhai az állandó itatás miatt megkövetelték a víz közelségét, mezőgazdasági szükségletek kevésbé kötötték, mert állatokkal és földműves termékekkel való ellátásáról alattvalói vagy szolgálai gondoskodtak.

(Györffy 1977.)

24. Gazdasági naptár az Árpád-korban

A magyarországi félnomád legeltetés hely és idő szerinti lezajlása ugyanúgy, mint az egész mezőgazdaság naptára, felderítetlen. Ha e helyütt erre mégis kísérletet teszünk, az nem a véglegesség igényével készült, hanem csupán egy modellt ad, amelyben ismert tények elrendezhetők.

A hó tél végi eltakarodása és a föld felszáradása után az állatot a téli állás helyéről, a „telekről” kihajtják a közeli zsendülő fűre: a telket – ha több van, egyiket közülük – felszántják és gabonával bevetik, majd a közösség apraja-nagyja (az öregek kivételével) kivonul a távolabbi legelőkre, ahol a jószág meghatározott „járásait” követve, a nagycsalád sátortáborra többször helyet változtat. Gabonaérés idejére, július elejére térnek vissza a faluhoz, amikor esedékes is a második fű legeltetése a falu környékén. Mivel a kölest nem csupán gyeptörésre használták, hanem népeledel volt, melyet másodvetéssel is termeltek, feltehető, hogy aratás és a szérűre való behordás után a tarlóba vagy egy másik telekbe vetik a kölest, ami egy nyári szántás kapcsán történhet, majd az állatokat a férfinép újból kihajtja a távolabbi fűvekre, míg az asszonyok a nyár végére esedékes házi munkát végzik. A köles szeptember végi aratása után a szarvasmarha és ló az álláson éjszakázik és nappal dolgozik vagy a közeli legelőket járja, míg a juh Dömötör napig (okt. 26.) a határbeli maradék fűveket nyírja. A szükségesnél több legelő állván rendelkezésre, nincs is lehetőség a határ háromnál többszöri átjártására. Télen, főként a hideg szél és hóvihár elleni védekezésül, a falu alapterületét megközelítő telken nádfalból épített szárnyékok vagy kármok fedezékében húzódnak meg, a féltettebb állatok pedig, állatfajták szerint szét-

választva, a földbe ásott fedett ólban vagy nádból épült, középen nyitott juhólban. Nappal azonban mindaddig legeltetnek a falu közelében, amíg a hótakaró megengedi. A szarvasmarha a rétek és fenyérek sásféléit eszi, de a ló is talál magának száraz füvet, levelet, nyomában meg a maradék füvet elfogyasztó juh jár. Magas hó esetén már takarmányra szorulnak.

Régebben azt hitték, hogy a honfoglaló magyar, mint nomád, nem takarmányozott, s a takarmányozást az új hazában tanulta. Takarmányt azonban a tiszta nomád is ad állatainak, a takarmánygazdálkodás pedig jellemző a félnomád állattartásra. A magyar nyelv honfoglalás előtti szókincse a takarmányozás ismeretéről tanúskodik. Fű és vág szavunk ugor eredetű; az előzőnek középkori szénafű (1349), az utóbbinak rozsvágó (1478) összetétele igazolja, hogy a középkorban a fű 'széna' és a vágás 'kaszálás' jelentésben élt. Alighanem a fű szó ugor gyökéből (vö.: pom, pum) gyakori -r képzővel lesz levezethető fenyér szavunk (vö.: a fenyő zürjén pomel megfelelőjét), s az ezzel jelölt vizenyős 'füves hely' volt őseink kaszálója. A fűvágás régi eszköze a török eredetű szóval jelölt sarló volt; ennek régi, gyöngén hajlott alakja pedig egyezett a kasza középkori ősenek formájával. Mivel minden keleti nép használja, nem lehetett ismeretlen a fűhányásra szolgáló ágas fa, a villa sem, ennek nevét azonban a szláv eredetű villa teljesen kiszorította.

Ami a takarmányozás szláv eredetű jövevényszavait illeti, figyelemre méltó, hogy a széna a XI–XIV. században nem a mai, 'fenum, széna', hanem fenetum, kaszálóföld' jelentésben élt (1055–1393), némely vidéken meg szénafünek nevezték a kaszálót, s csak a XV. századtól terjedt el a széna mai jelentésében. Az a körülmény, hogy a kaszáló jelentésű széna szó helynévben a Dél-Dunántúlon már 1055-ben előjön, korai átvételét valószínűsíti, akár az óoroszból, akár a pannóniai szlovénből, noha 'fenetum' jelentését a szlávból ismerjük. Mellette a régi fenyér szó jelentést változtatva élt tovább. Szláv eredetű a kasza szó is, amely a késő középkorban terjedt el és szorította ki a sarlót; elterjedése egy új kaszaforma bevezetésével lehetett kapcsolatos.

Mindent összevéve bizonyos, hogy a túlnyomóan félnomád honfoglaló magyar nagycsaládok takarmányoztak féltett jószáguk számára, minél kevesebb jószáguk volt, annál nagyobb mértékben. A honfoglalás után pedig megnőtt a takarmányozás jelentősége, amiben döntő szerepe volt annak, hogy a besenyő veszedelem miatt az állatállomány nagyon megcsappant, s a kevés megbecsült jószág tartása szükségszerűen közelített ahhoz a takarmánygazdasághoz, amit az itt talált népesség folytatott. István kori takarmányozásról tanúskodik Gellért Deliberációjának kitétele az árpáról, mint emberi és állati eledelről (hordeum servile et animarum ciborium). Amíg az árpa szemtermésének az emberi táplálkozásban volt nagy szerepe, addig a tavaszi árpa puha szalmája ma is számon tartott takarmány. A takarmányozás méreteiről tanúskodnak a magyar krónikák is. A XI. század végi gesztaíró Salamon és Géza harcainak történetében azt írja, hogy a tiszántúli Géza herceg sarló-kaszásokat és villásokat (falcatores et furcantes) gyűjtött, s idézi Erney ispán szavait: „Amit ezer sarló-kaszás levágott, tízezer villás sem tud begyűjteni.”

A magyar állattartásról adott kép nem volna teljes, ha nemoznánk arról, hogy az állatvagyon nagysága mennyire kihat az állattartás módjára. Hogy a főemberek nagy csordái, ménesei, nyájai csak rideg módon voltak tarthatók, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy sok állat takarmányozása lehetetlen volt, de szemléltetik Gellért nagyobb legendájának szavai is Ajtony megszámlálhatatlan szilaj (indomitus) lováról, amelyek mellett kezes lovait pásztorai „házakban” (domibus), azaz földölakban tartották. A nagybirtokra jellemző az állatfajták szerint elkülönített istállózás, amit a lóól (1028: Luoul), borjúól (1211: Bureu ohul) és juhól (1208: yuhol) helynevek igazolnak, de a középkori adatok szerint a szilaj állattartás is leginkább nagybirtokon élt tovább. A pécsváradi összeírás a püspöklaki erdőt jelöli ki baromlegeltetésre (ad pasturam

bestiarum), bár a monostor lovai (120), tehenei (88), juhái (964), disznai (127) és kecskéi (42) felsorolásakor éppen az ökrök számának közlését mulasztja el. A XII–XIV. századi oklevelek gyakorta tesznek említést főurak szilaj méneseiről és gulyáiról.

A köznép jószágállományában döntő változást kellett eredményezzen István király törvénye az egyéni jószágtulajdon bevezetéséről, ami azt jelentette, hogy az eladdig osztatlan nagycsaládi állatvagyon „füstönként”, azaz adózó háznépenként megosztásra került, s több olyan kis üzemegységre töredezett, amely már nem volt képes egyedül egy nehézke igaerejét (8–10 ökör) kiállítani. Az önállóan termelő félszabadnak a szolgáltatások szerint általában volt fogatolható lova és robotba adandó szarvasmarhája, s maga is szántott-vetett. De mennél kevesebb marhája volt, annál kevésbé engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy meddő ökröt tartson, s ezért tehénnel dolgozott, ami tej és tejtermékek mellett állatszaporulattal is jutalmazta. Egy ilyen szegény „üzemegységet” mutat be a bakonybéli összeírás XII. század eleji része a dunántúli Borsodi faluból, ahol 1 ekével 4 tehenet, 2 lovat és 10 disznót adtak. A szegény ember „tehén” igaereje annyira el lehetett terjedve, hogy a vele teljesítendő kollektív szántórobot elnevezése eneu-szántás (1226–1240) lett, ahol is eneu, régebbi enech a török inak ‚tehén’ szóval, ill. mai ünő szavunkkal azonos, mely a középkorban még tehenet jelentett (1462). A szegény közrendű állattartása a közös tartás felől az egyéni felé tendált, ami azt jelentette, hogy nagyállatait előbb-utóbb ólban tartotta, télen takarmányozta és a falu csordájával a közlegelőn legeltette.

A gazdag „bőség” és a szegény „ínség” osztálya közötti átmenetet a harcos jobbágy középréteg jelentette, mindmegannyi saját igaerővel rendelkező „ökrös gazda”. Ezeknek lovuk annyi volt, hogy gazdasági üzemük nem érezte meg, a lovon katonai szolgálatot teljesítettek.

Már a fentiekből is kitűnik, hogy a kora Árpád-kori „telkes” földművelés az állattartás függvényeként fejlődött ki.

Művelés alá elsősorban azt a földdarabot vették, amely hosszabb időn át jószágállásul szolgált, vagy amelyet a nagyállat és juh rendszeresen trágyázott, „telkesített”. Ezért nevezik XIII–XIV. századi okleveleink a trágyásföldet vagy faluhelyet gyakran teleknek. E rendszer kezdeti általános voltát bizonyítja, hogy tatárjárás előtti adataink a telket a szántófölddel (1086: rus) vagy megművelt földdel (1228: cultra terra) azonosítják. A legelő nem vált telekké azáltal, hogy a jószággal legeltették, s így nem tekinthető a telek a szántó-legelő váltó rendszer éppen megművelt felének: adataink szerint a telek a határnak rendszeresen vagy hosszú ideig trágyázott darabja, melyre ez a megjelölés helynévként is rászállt.

A faluközösségek „telke” (s a délszláv eredetű tornuk) rendszerint a falu mellett került el, de a dús növényzet elárult olyan „telkes” földeket is, ahol korábban, pl. az avarok idejében szálláshely volt, s ha a falu melletti telek kimerült, új telkes földet törtek fel, mely mellé át is költözhetek: ilyen esetben a régi faluhely is „telek” lett, melyet művelés alá vettek.

A nemzetségfők, s utóbb a nagybirtokosok rideg állattartásának folyománya volt, hogy a határ külső részein is létesültek jószágállások, ahol a pásztorépítmények védelmében az állat áttelelt. Ezekből lettek az Alföldön és Erdélyben a személynévvvel nevezett határbeli „telkek” (1208–), melyeket utóbb mezőgazdasági művelés alá is vehettek. A telkes művelés módjára közvetlen adatunk nincs; néhány nyelvi és néprajzi archaizmus, valamint régészeti lelet alapján azonban megkísérélhető rekonstrukciójára.

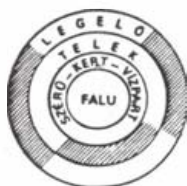
A földművelés kezdeti formája a kézi, fejlettebb módja a szántóművelés. A magyarság a nagyállattartással az utóbbira tért át.

Közép- és Kelet-Európában a honfoglalás előtt három, ekevassal felszerelt ekefajta terjedt el, mely különféle neveken ismert. A földben végzett munkája után a

könnyűfajta megnevezése „karcolóeke”, a közepesé „túróeke” és a nehézé „fordítóeke”. Alakja és szerkezete szerint igen sokfajta van, de a karcolótípus általában „kampós eke” formájú, a csoroszlyával is ellátott túróeke olyan talpon csúszik, melynek hegye szimmetrikus, dárdahegy alakú ekevassal van ellátva, s így a „talpas” elnevezéssel jellemezhető, míg a kormánydeszkával a földet kiforgató „ágyeke” részben a kezdetlegesebb „váltóeke”, részben a fejlettebb „kerülőeke” csoportra osztható; az utóbbinak csoroszlya mellett aszimmetrikus ekevása, taligája és kettős szarva van.

A magyar nyelv honfoglalás előtti szókincse biztosan tanúskodik a szántás ismeretéről; az uráli arat mellett idesorolható az ismeretlen eredetű szánt ige és a régi török eke szavunk. De magyar szóval történt az eke egyszerű részeinek a megnevezése is. Az ekeszarv, eketalp, ekefej, szántóvas vagy laposvas, hosszúvas, csoroszlya, vezér, köldök és köpü szavakból arra lehet következtetni, hogy az őshazában bolgár-török hatásra talpas, szimmetrikus vasú túróékét ismertük meg, míg az eke részeire használt régi szláv megnevezések (gerendely, kormány, pating, taliga, tézsla, csoroszlya) alapján feltették, hogy az orosz-szlávok szomszédságában az eketaliga és az ehhez szolgáló rövidebb gerendelyű eke, tehát a fejlettebb nehéz ágyeke használatát sajátítottuk el.

A XI–XII. századi Magyarországon e kétféle eke használatára enged következtetni az a körülmény, hogy az oklevelek az eke (aratrum) mellett hol 8–10 ökröt említenek, hol csak kettő-négy igavonó barmot.

(Györffy 1977)

A magyar paraszt gazdasági naptára a kora Árpád-korban

25. A ház a honfoglalást megelőző időszakban

A magyar lakáskultúrának az előbbieken jelzett – ezer-másfélezer év alatti változásánál valóban pontosabban megfoghatók azok az új jelenségek, melyek a török népekkel való szorosabb és így átvett szavakban is jobban bővelkedő együttélés időszakában tűnnek fel.

Ahogy ezekben az időkben a magyarság a pásztorkodás mellett megismerkedik a belterjes állattenyésztéssel és a földműveléssel, s ahogy a fejlettebb életmód következtében egyre fokozódik a vagyoni tagozódás, a ház- és berendezésformáknál is mind erőteljesebb megoszlással kell számolnunk. A jelen munkát, célkitűzésének megfelelően, a továbbiakban természetesen a szabad és szolgaságra jutott, önálló otthonban lakó szegényebb rétegek kell, hogy elsősorban érdekeljék, hiszen lényegében az ő lakáskultúrájuk hagyományozódott tovább későbbi parasztságunkra. Ehhez kell tehát tartani magunkat még akkor is, ha a kétféle lakásmód elválasztása ezekben a korai időkben ma még inkább csak igény, mintsem végrehajtható feladat.

A jurta. A magyar néprajzban nem volt vitatott kérdés: lakhattak-e a honfoglalás előtti idők magyarjai nomádjellegű, rácsos falú, kupolás tetejű, nemezzel borított sátorban, azaz jurtában avagy kibitkában. A honfoglalás előtti feljegyzések valóban nem engednek kételkedni Cs. Sebestyén Károly megállapításában, miszerint őseink körében is használatos volt ez a jellegzetes sáortípus. A Moór Elemér által megfogalmazott ez irányú kételyekkel szemben ezek kínálják a legfőbb bizonyosságot. A Dzsajháni megfogalmazta leírás ugyanis – mint jóltudott – kitért arra is, hogy a magyarok sátrak alatt laktak. Az erre vonatkozó részlet Ibn Rusztánál így hangzik: „Sátraik vannak és együtt vonulnak a takarmánnyal, valamint a zöld vegetációval.” Az eredeti szövegben a „sátor” az arab qubba szó jelöli, s ez „kupolat”, illetve „kupola alakú épületet” jelent.

Jakubi 891 körül, a turkesztáni törökökről beszélve, pontosabban is leírja a szóban forgó qubba szóval nevezett sátorféleséget: „A török qubbák, kupolák boltozatosak (a mudalla’-a, bordaszerűen hajlítottak), a szögeiket ló- és marhabőr szíjak alkotják, nemezzel borítottak.” Az ilyen jurtának ábrázolását is ismerjük a VIII. századból, egy a kínai határállomásról, Tunhuangból származó rajz háttéréből, mely az egyik Tang dinasztiai császárnak a türkök elleni harcát mutatja.

A nemezzel fedett, kerek nomád sátor első említése egy i. e. 110–105 között a nomád o-sunok fejedelméhez nőül adott kínai hercegnő, Hszi-csün versében fordul elő. Kosztolányi Dezső szép fordításában sajnos a modern sátor falának illő „ponyva” szót használja: „Sátor a házam énnekem, és ponyva itt a fal.”

Nemez sáortakarókra és egyéb nemezből készült berendezési tárgyakra – az i. e. első évezred második feléből – az altáji fejedelmi sírok nyújtanak korai példát. Meg kell jegyezni azonban, hogy ugyanennek a népségnek a lakóépületeiről viszont azt feltételezik a szovjet kutatók, a fejedelmi sírkamrák gerendából összerótt falai alapján, hogy fából készültek volna – hivatkozván arra, hogy egykor a halott házának tekintették a sírt. Ez az elgondolás azonban aligha fogadható el fenntartás nélkül, hiszen tudjuk, hogy a temetkezési, sírdomb- és kriptakészítési szokások a lakásépítéstől függetlenül is terjedhetnek – gondoljunk például a mi vertfalú házakban lakó, de téglafalal kriptát emeltető századfordulói, módos sárközi parasztagazdáinkra. Valószínűbbnek látszik az, hogy átvéve a maradandó halotti ház, a kriptá építésének szokását, az altáji fejedelmek éppen a lakósátorhoz való hasonlatosság minél tökéle-

tesebb elérése érdekében borították be a kriptafalakat, menyezetet és padlót nemezszőnyeggel, miként ezt Tamara Talbot Rice is feltételezi. Ezzel kapcsolatban mindenestre fel kell figyelnünk arra a tényre is, hogy az altáji sírok nemezszőnyegeivel szemben a Fekete-tenger környéki, ugyanezen korból származó szkíta fejedelmi temetkezéseknél egészen más volt a falazat burkolóanyaga, s lehetett fűzfavesszőből font sövénylap, nyírfakéreg, gyékény- vagy szalmaszőnyeg, illetve gyapjúszőttés kárpit is.

A tárgyalt nomád sátor régiségeinek megítéléséhez emlékeztetni kell arra, amire nemrég Róna-Tass András figyelmeztetett, nevezetesen, hogy nemcsak az ilyen sátor felépítése egyezik nagymértékben az egész elterjedési területen, hanem a sátorra vonatkozó mongol és török terminológiában is jelentős megfelelés van, jelezve, hogy ennek a sátorformának a kialakulása még a mongol–török együttélés idején történt. Számunkra is fontos ez, mivel megerősíti azt a véleményt, hogy a magyarok a kibontakozott, megállapodott, majd máig továbbélt sátorformát ismerték meg.

Általában az említett szemléletes qubba szót alkalmazzák az arab szerzők a nomád török népek sátrára. Így qubbáról szól Ibn Fadlán 921–922-ben tett követi útjáról írt jelentésében a magyarokkal feltehetően kapcsolatot tartó volgai bolgároknál. Ilyen qubbát említ az oguzoknál is.

Egyes tudósítások arról is értesítenek, hogy a sátor anyaga a magyarokkal érintkező törzseknél is nemez volt. Így a bolgároknál nevezetesen a 934-ben meghalt Balkhí leírása szerint, Bolgár és Szuvar város lakói nyaranta tanyáztak nemezzel fedett sátrakban. Nemezsátráról olvashatunk az őseinkkel szomszédos s rajtuk uralkodó kazároknál is. Idrísi erre vonatkozó szövege azonban, mely talán a 951 körül működött Isztakri művéből való, a kazár főváros, Itil hajlékairól azt mondja, hogy többségük a törököknél szokásos formájú nemezsátor, másrészt viszont a kúp alakúaknak említi őket. Feilberg mindemellett egészen hihetőnek tartja, hogy az a szöveg a kibitkára vonatkozik. Váczy Péter is csupán a szerző megbízhatatlan értesüléseinek tulajdonítja a forma ilyen meghatározását.

A mai hazájukból kalandozó magyaroknál is a sátor nemez anyagára céloz 958–962 közt írt „Antapodosis”-ában Liudprand cremonai püspök – aki munkájában, mint maga is mondja, elsősorban a szóbeli közlésekre támaszkodott –, amikor a cento szót használja: „Cumque iuxta fluvium Brentam defixis tentoriolis, immo centonibus...” („...Miután a Brenta folyó mellett felütötték kis sátraikat és nemezponyvákat...”) A cento ugyanis közel egykorú értelmezés szerint „nemez” jelentésű.

Az említett források tanúságtételét erősíti az is, hogy a legrégebb orosz évkönyv, az ún. Nesztor–krónika is ugyanazzal a kifejezéssel (vezsa), „mozgatható szállás” illeti a magyarok sátrát, mint a többi nomád (török, kazár, kun, besenyő, tatár) népét, amikor a 898. év eseményével kapcsolatban a magyarokról ír: „megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a kunok”. Hodinka arra is felhívta a figyelmet, hogy a kazárok erődítményének, Sarkelnek is Belaveša a korabeli orosz neve. Amiről pedig a nevét kapta, az Czeglédy Károly megállapítása szerint „nem maga a várépítmény volt, hanem a nomádok ottani szállása.”

Ezek után csak természetes, hogy Bölcs Leo bizánci császár is „türk sátor”-nak mondja „Taktiká”-jában őseinek hajlékát.

A kúpos sátor avagy kunyhó. A törökös sátor tehát a magyarok körében is kétségtelenül meghonosodott, de általánossá vált-e vajon? Ezt a kérdést már Bátky Zsigmond felvetette, mondván: „a köz-, sőt tudós hit is már most azt gondolja, hogy a honfoglalók mind ilyen nemezsátorban éltek. Az etnográfusok közül Cs. Sebestyén Károly ... foglal e mellett állást ... Ha azonban... a finnek és észtek között (a többi finnekről és ugorokról nem is szólva) jóformán napjainkig megmaradhatott ez az ősi hajlék, föltehető-e, hogy a törökséggel együtt élő ugor-magyarok közt már Levédiában feledésbe ment?... Nálunk is vannak ilyen kezdetleges típusú csúcsos nádhajlé-

kok. Különösen a hagyományörző pásztorok és halászok között, s teljesen igaza volt Herman Ottónak..., mikor ezeket alakilag a kotával állította egy sorba... Magunk „azt hisszük, hogy ezek a nádkunyhók közvetlenül keletről ránk öröklődtek, s ha ma alacsony rétegekbe süllyedtek is le, korábban (századokkal ezelőtt) lakóházai lehettek a szegény néprétegeknek, s annak a pásztorságnak, amelyiknek nemezre vagy csergére nem jutott.

El kell fogadnunk Bátlynak ezt a feltételezését, mégpedig elsősorban a magyar kúpos kunyhó és a hozzá tartozó jellegzetes lakásrend fennmaradásának az előbbi fejezetben idézett adatai alapján. De a továbbélés mellett szolgáltat bizonyítékot Zichy István is, majd az ő nyomán László Gyula, idézve a Dzsajháni-féle mű egyik felhasználóját a XI. században élt al-Bakrit, aki szerint az egykori magyaroknak a sátrak mellett kunyhóik is voltak.

Al-Bakri, úgy látszik pontosabban támaszkodhatott ennél a résznél az elveszett eredetire, mint Ibn Ruszta, s így az általa szerkesztett „Az utak és országok könyvé”-ben a magyarság lakóépületeit két szó jelöli: a qubba és a haima. A haima a mai arabban „minden épület, ami nincse kőből, sátor, lugas, pavilon”. A minket érdeklő szöveg eredetijének keletkezésénél némileg korábban, 741–832 között élt szakértő, al-Aszmai szerint a haima „egyedül fákból van”, s ugyanúgy 895–981 között élt al-Azhari és al-Kalbi szerint is. Más, korabeli értelmezés szerint a haima „sátor, pavilon, ágakból készült kunyhó, lugas”. A haima végül is ágakból rakott kunyhó avagy sátor – az épületípus nem határozható meg, mert valójában sem válik el pontosabban egymástól. Más egykorú forrásokból kör alapú, három-négy pózna alkotta vázas, fűvel borított építménynek mutatkozik a haima. Al-Bakrinál tehát az előbb Ibn Rusztától idézett magyar vonatkozású mondat így kezdődik: „Kupola alakú sátraik és kerekded ágkunyhóik vannak...”

A közelmúltból is tudunk kétféle sátor használatáról egyazon népnél. Így egyes Altáj vidékeiknél, de a kirgizeknél is a tehetősek jurtában, a szegények kúpos sátorban laktak. Jellemző módon tükrözik a tuvai mesék is a lakóépületeknek ezt a ket-tősségét, így például az egyikben azt olvashatjuk, hogy Bagaj-ool, a szegény halász nyírfakéreg kalibában éledgett, holott a láma meg a kán jurtában lakott.

Mindezen adatok tanúságát megerősíti és egyben a jurták és jurta alakú házak, illetve kúpos sátrak és kunyhók egymásmellettségét is igazolja a Kazár Kaganátus területén és fennállásának idején, a VIII–X. században kimutatható szaltovo-majacki régészeti kultúra épületanyaga, amely kultúrájának a lelőhelyei részben azokra a vidékekre is kiterjednek, ahol a magyarok által megszállt Levédia és Etelköz kereshető. A szaltovo-majacki kultúra településein ugyanis – négyszögletes alaprajzú épületeken kívül – egymás közelében találták a kónikus és a kupolás, kerek vagy ovális alaprajzú, középtűzhelyes lakóépítmények maradványait, amelyeket részben hársfakéreg, részben pedig nemez fedett. A jelek szerint ez a kör alapú lakástípus általános volt az egész kaganátus területén, időben pedig megelőzte a négyszögletes háztípusok megjelenését. A feltáró által is régebbinek kommentált kúpos hajlékok vázát rudak alkották, átmérőjük 2,5–3 m volt, a falak dőléséből kiszámított magasság pedig 4 m. Az épület földje 60–80 cm-nyire le volt mélyítve. A függőleges, rácsos falú jurták talaját vagy a föld színe képezte, vagy csak csekély mélységre, legfeljebb fél méterre mélyítették le őket. Ezek az épületek többnyire tágasabbak voltak a kúpos kunyhóknál, általában 3 méternél nagyobb átmérővel, a legnagyobb jurta nagyjából ovális alapja pedig 6,5×5 m nagyságú volt.

Négyszögletes alapú ház. „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van, s ott marad télire, és halászik benne” – írja a magyarokról Ibn Ruszta. Ám a téli szállás huzamosabb egy helyben maradásra készült hajlékai bizonyára különböztek a nyári lakástól. Számbavehető eltérés már a finnugor korban feltehető volt, a honfoglalást megelőző századokban

emelt téli épületek egy része azonban talán már négyszögletes alapú ház lehetett. Típusát tekintve ez az ebben a korban szerte Európában ismeretes, többé-kevésbé földbe ásott putriházak sorába tartozhatott. A honfoglalás utáni időkre – mint erről szó lesz – az ásátásokkal egyre nagyobb számban felszínre kerülő házalapok bizonyítják ezen házforma általános voltát a magyar köznépnél. A mieinknek megfelelő VIII–X. századi, négyszögletes veremházakból álló telepeket a Szovjetunióhoz azokon a területein is feltártak már, ahová az egykori magyarok szállásterülete, illetve átvonulási területe lokalizálható. Ilyenféle házakról ír Dzsajháni nyomán Ibn Ruszta is a szlávoknál: „Országukban olyan erős hideg uralkodik, hogy az emberek föld alatti üregeket ásnak, amelyeket olyan fafödéllel látnak el, mint a keresztény templomok kupolája, azután földdel beborítják. Ezekbe megy ki-ki családjával.”

Az eddigi kutatás a veremházakon kívül más, különféle anyagú és alakú, így sövényfalú és sárból, nádból, fagerendákból emelt, helyhez kötött épületeket is feltételezett a magyarok őseinél. A boronafalas építkezés ismeretét például azon okból feltételezték, mivel a nomád népek előkelőinél, így a szkítáknál előfordultak gerendából rakott falú sírkamrák. Ez azonban, mint erről már szó volt, nem lehet bizonyító erejű. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, ahogy amint a fejedelmi temetkezési szokások az uralkodói rangot kifejező, egyéb külsőségekkel egyetemben a közel-keleti osztálytársadalmak felől jutottak a nomádokhoz, ugyanígy lehet a helyi építkezéstől függetlenül elterjedt szokás az előkelő személyek sírjának boronafalas kiképzése is.

Épített házak, erődök és paloták kétségtelenül voltak a magyarok közelében élő, részben megtelepedett nomád népek kereskedő városaiban. Téglakeresztményt emeltek a kazárok Sarkelben, amint az bfborban született Konstantin leírása alapján jól ismert, Theofilosz bizánci császártól (829–842) kért mesterekkel. Téglakeresztményt, illetve palotát több helyütt is találtak az ásatók a kazárok és bolgárok lakta területen, ám az elbeszélő forrásokból az is kiderül, hogy a téglakeresztmény kizárólag a kagán joga volt, más senki sem építhetett magának téglából házat. A városokra azonban mindenképpen az anyagok, formák sokfélesége lehetett a jellemző. Ezzel kapcsolatban idézhető például az oguzok kőből, fából, nádból épült városa.

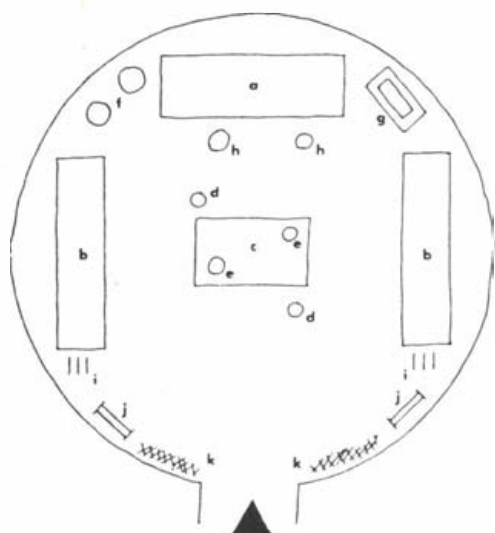
Bár az ősmagyaroknál honos házformák problémája ma még nem tisztázható véglegesen, úgy látszik, sokféle épületet nem szabad feltételeznünk őseinknél. Elsősorban azért nem, mivel a leírások kifejezetten mint sátras, illetve sátras-kunyhós népről beszélnek róluk. Ez nyilván arra kell, hogy figyelmeztessen, hogy elsősorban főembereinknek nem lehettek más jellegű épületeik a sátoron kívül, hiszen a közelmúltbeli utazók is többnyire az őket vendégül látó előkelők, illetve a módosabb kisebbség lakása alapján általánosítottak. A szegényebbek esetleg eltérő építményeiről még az újabb leírások is általában hallgatnak, kevés olyan kutató akad, mint Wilhelm Radloff, aki a véleményalkotáshoz figyelembe vette a szegények sátrát is – sőt be is ment körülnézni –, s mérlegelte a látottak közti különbséget.

A magyar építőkkal emeltetett falas ház általános voltának az a tény is ellentmond, hogy a magyar nyelvbe a honfoglalás előtti századokban csupán két „lakóépület” értelmű szó került be: török közvetítéssel a perzsa eredetű sátor, illetve közvetlen perzsa kapcsolatok révén a vár.

Az ez idő tájt újonnan megismert sátor szó a magyaroknál nyilván kezdettől az időszakosan használt négyszögletes úti- és kereskedősátrát, az ún. „feketesátrát” jelölte – miként mindmáig és a perzsáknál eredetileg is –, míg a lakóépület, legyen az akár kunyhó akár nemessátor, akár pedig helyhez kötött hajlék, megtartotta és továbbörökítette a korábbi ház nevet. Ennek megfelelően említik – mint erről lesz még szó – középkori okleveleink is a kunok nemessátrát domus filtreus, azaz „nemez ház” néven.

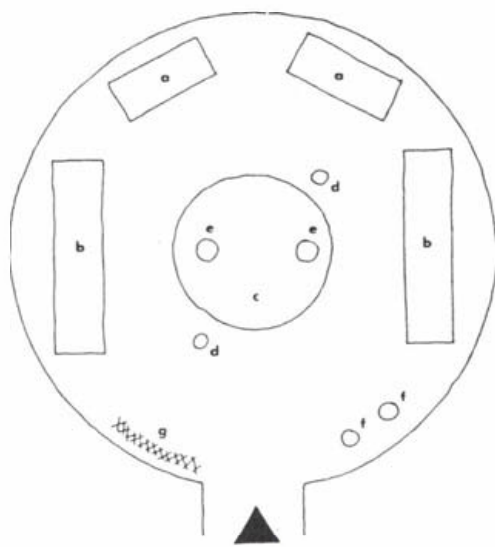
A vár szó a perzsában „fal, kerítés”, illetve „épület” (pl. pehlevi far-vár, „nyári lak, veranda”) jelentésű, a magyarban viszont felvette az „erődítmény; uralkodói, főúri

erődített lakhely' értelmet. Átvétele alapján a köznép egykori lakóépületére tehát nyilván nem vonható le következtetés.

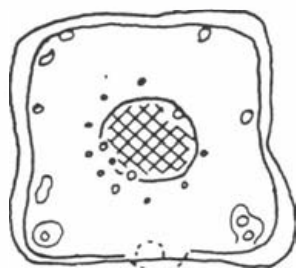
Juhászkunyhó alaprajza a XX. század elejéről. Dunaszekcső, Baranya m. (Kovách 1912: 29. á. után.)

a: láda, b: fekvőhely, c: tüzelőhely, d: szolgálfa, e: tűzfészek, f: famelence, g: sózóvályú, h: vizeskorsó, i: nyelesszerző, j: számárnyereg, k: tüzelőfa

Gulyáskunyhó alaprajza a XX. század elejéről. Dunaszekcső, Baranya m. (Kovách 1912: 30. á. után)

a: láda, b: fekvőhely, c: tüzelőhely, d: szolgálfa, e: tűzfészek, f: zaboszsák, g: felaprított tűzifa

Középtűzhelyes félverem ház alaprajza VIII–IX. sz. Don-medence. (Pletneva 1967: 13/1. á. után)

Csoportosan elhelyezkedő kemencés félverem házak alaprajza. VIII–X. sz. Novotroickoe, Ukrajna. (Lapuskin 1957: 2. á. után)

A bútor nélküli lakásmód a félnomádoknál és a nomádoknál. Nézzük meg ezek után tehát a közelmúltban is pásztorkodó, időről időre szálláshelyüket változtató eurázsiai nagyállattartó népek lakását. A feljegyzések szerint a bútorokat – a bölcsőn kívül – itt sokszor csak ládák, szekrénykéik képviselték; ezek is majd mind kereskedők közvetítésével, orosz vagy kínai műhelyekből kerültek a nomád sátrakba. Noha a ládák helyi készítésének is a letelepedett népek hatására kellett kialakulnia, egyes század eleji kutatók arról számolnak be, hogy legújabbán a nomádok ezen háziiparának készítményeit is kiszorítják a letelepülve élő szomszédok termékei. A múlt században is akadtak azonban olyan népcsoportok, amelyeknél még nem igen került láda a bőrszakok helyébe. Így volt olyan altáji jurta, ahol Radloff több mint negyven bőrszakot tudott megszámlálni. Azt mondja, hogy itt azért ragaszkodnak a holmi zsákban való tartásához, mivel lovakkal végzik a szállítást a vándorlások során. Más a helyzet például a kirgizeknél, akik tevékkel szállítanak, s mivel azoknak a ládák cipelése nem jelent komoly megterhelést, a kirgiz hajlékokban a láda van többségben.

Ládán, illetve szekrénykén kívül nem is igen említenek bútort a XIX. századi – XX. század eleji leírások; ez idő tájt fából készült ágy, asztalka is alig volt még. Ma azonban már természetesen megszorodott a számuk. Sőt vas és alumínium ágy is akadt közöttük.

Mindez mégsem jelenti azt, hogy egyes helyeken már nem honosodhatott meg korábban is az ágy. Huc és Gabet megjegyzi, hogy belső-mongóliai vándorlásuk során újabb darabot nem is láttak. Prinz Gyula úgyszintén csak régi példányokat talált a kirgizeknél, s ezek az ágyak a kutatás idején már nem voltak divatosak.

Figyelemre méltó a „Mongolok Titkos Története” egyik részlete is, mely szerint a tatár Jeke-Cseren két csikósa, Bardaj és Kislik – akik pedig nem is jurtában, csupán kunyhóban éltek – a szökésük előtt titkon leölt bárányt ágyuk deszkájánál sütik meg.

A sátrakban így a bútorok feladatát a különböző textíliák, állatbőrök töltötték be. A tűzhely és a bejárat környékét kivéve, a földet mindenütt ezek fedték. A leterített rész szolgált ülő- és fekvőhelyül, ahova csak lábbelit levéve lehetett lépni. Lizicius Gyula, utalva a szőnyeg bútorpótló szerepére, találóan jegyzi meg a lábbeli kötelező levetéséről: „Ez Keleten törvény, amely a nomádot, a letelepült bennszülötet és az idegent egyaránt kötelezi. És nincs is ebben semmi különös: mi sem lépünk cipőstől, csizmától a megterített asztalra vagy a megvetett ágyba.”

A közelmúltbeli állapot valószínűvé teszi, hogy a minket érdeklő közrendű nomádok, félnomádok lakása eredetileg éppúgy bútortalan volt, akár a finnugorok vagy a hasonló körülmények közt élt más észak-eurázsiai népek ősi otthona.

A rangjelző szerepű fejedelmi bútorok a félnomádoknál és nomádoknál. A bútorok nélkül lakó köznéppel ellentétben nomádok és félnomádok fejedelmeinek lakásaiból viszont már igen korán vannak bútorokra adatok. Így egy i. e. II. évezredi pásztortörzs főnökének Trialétiiben (Grúzia) kiásott sírjából származó ezüstkupán támlátlan ülőként trónoló személy szerepel. Az i. e. első évezredbeli szkíta emlékeken is található trónábrázolások. Az ugyanezen időszakbeli altáji és noin-ulai nomád fejedelmi sírokban asztalkák kerek lapját, esztergályozott és oroszlanalakra faragott lábait is megtalálták, az egyik sírból kikerült nemez sátorfalon pedig esztergályozott lábú, támlás széken trónoló istennő látható. Azonban jelentős a közép-ázsiai török tu-kiuk trónbeiktatási szertartásának kínai említése is az i. sz. V. századból.

Különben a korai kínai székek teljességgel a nyugati konstrukcióknak felelnek meg. Mint Stone tanulmányából kiviláglik, a legrégebbi ábrázolások a Han korból (i. e. 206–i. sz. 221) valók. Összehasonlításképpen idézi a szerző a későbbi, i. sz. III–IV. századból származó, Stein Aurél által a Kínába vezetett kereskedelmi út mentén, a turkesztáni Niszában kiásott széket. Stone különösen kiemeli a Han-kori kínai ábrázolások közül egy bronzszobrocska jelentőségét, amelyen a karosszéken helyet foglaló személy még

a földön ülők módjára húzza maga alá a lábát, míg a többi ábrázoláson már mind a máig szokásos módon, lelógatott lábbal ülnek.

A bizánci és arab követjelentések kiemelik a nomád fejedelmi sátrak és paloták gazdagon kiképzett trónusát, így a türköknél 569-ben járt Zimarchosz útjának ismeretében többször is szó esik a Szizavulosz kagán díszes fogadósátraiban álló trónokról: a kétkerekű aranyszékről, a teljesen aranyból készült kerevetről, s ismét egy másik kerevetről, melyet négy aranypáva tartott. Priszkosz Rhetortól megtudjuk, hogy Attila trónja úgy volt elhelyezve, hogy mögötte feküdt, bár függönnyel eltakarva, az ágya is. Arról is beszél Priszkosz, hogy az Attilánál tartott vendégség alkalmával asztalakkal együtt hordták fel a meghívottaknak az ételt. Az ágytrónus mellett erről az utóbbi szokásról Ibn Fadlán is megemlékezik a volgai bolgárok fejedelménél. Külön ki kell emelni azonban ezzel kapcsolatban azt, amit al-Balhi alapján al-Isztahri és Ibn Haukal említ a kazárokról, hogy náluk a trón és az arany mennyezet csakis a kagánt illeti meg.

A későbbi középkori utazók sem hagyják többnyire említés nélkül a fejedelmi sátraknak ezt a két lényeges bútorát, különösen nem az ünnepélyes trónust. Így Julianus barát második útjáról 1237–38-ban írt beszámolójában azt is elmondja, mit hallott a tatár azaz mongol kán aranyból való, nagyméretű, oszlopos trónagyáról. A XIII. századi kánok pompás, aranyos kerevetét többek között Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk is leírja.

A magas széken, arany ágyon trónoló fejedelem szomszédságában esetleg a követek is kereveten kaptak helyet, lásd Menandrosz leírását az 569-ben a türköknél járt Zimarchosz vezette követség útjáról. A beszámolóból kitűnik, hogy még a kerevet kiképzése is a vendég iránti megbecsülés fokát volt hivatva kifejezni: „Amikor azok (a perzsa követség) megjelentek, Szizavulosz nagyobb tisztességben részesítette a rómaiakat úgy, hogy azokat fényesebb kerevetre ültette.”

A fegyveresek azonban a nomád fejedelmi sátrakban is a földön ültek – a szolgálak pedig álltak –, amint azt a XIV. századi arab utazó, Ibn Battúta tapasztalta; sőt Plano Carpini megfigyelése szerint Batu kán a sátrában „kimagasló helyen ül, mint valami trónuson, vele egyik felesége; többi asszonya, valamint fivérei, fiai és más kisebb rangúak lejjebb, középen ülnek padon, a többiek meg mögöttük a földön helyezkednek el, de a férfiak jobbról, az asszonyok balról.”

(Csilléry 1982)

26. A honfoglalás utáni magyar háztípusok

Az előzetes beszámolókból máris tudjuk, hogy a Csongrád melletti Felgyőn a László Gyula vezette ásatásokon X. századi, árokkal körülvett, kerek alaprajzú épületek – feltehetőleg jurták – nyomai kerültek napvilágra, míg tőlük távolabb, a település vízparti részén félig földbe ásott házak. László Gyula a kétféle lakóépület egymásmellettségét a következőkkel magyarázza: „Nyilvánvaló, hogy e kunyhókban a földművesek és a halászok laktak, az állattenyésztők pedig a honfoglalás után is hosszú ideig nemezsátrakban (jurtokban) éltek. Dienes István szerint „feltételez-

hetjük, hogy a tehetősebbek állandó lakásul szolgáló, árokkal körített jurtaíttól távolabb húzódott a település szegénysora, kisebb-nagyobb, olykor egészen nyomorúságos kunyhóival”.

Kovalovszki Júlia a Doboz (Békés m.) Hajdúirtás dűlőjében feküdt Árpád-kori falut kutatva azt tapasztalta, hogy a települést átszelő érnek az egyik oldalán veremházak – kemencével és a házbeli főzéshez való főzőfazekakkal –, míg a másikon viszont nyílt tűzhelyre valló cserépbográcsok töredékei találhatók, s emberi szálásra itt csak a tűzhelynyomok vallanak. Kovalovszki Júlia megállapításai szerint ezen jelenség magyarázata ma még nyitott kérdés: „A kettősség okát egyelőre nem dönthetjük el. Lehetséges, hogy a település két része között időbeli eltérés van. Bár a leletek futólagos vizsgálata ennek látszólag ellentmond – ugyanis mindkét helyen X–XI. századi leletanyag került elő... Feltehető, hogy a falu két különböző része egyidejű, de lakossága etnikailag elkülönül egymástól... Leginkább elfogadhatónak tűnik az a feltevés, hogy a falu gazdasági életének megoszlása szerint válik ketté a település belső rendje is.”

Méri István az Árpád-kori faluásatásokon szerzett tapasztalatai alapján ír a házaktól független, nyílt tűzhelyekről. Megállapítja, hogy „a nyílt tűzhelyek is lehettek körül kerített helyeken. Feltehető tehát, hogy az utóbbiak is szellősebb, de zárt építmény közepén voltak. E feltevésből önként következik, hogy... a sátrakat vagy sátor szerű építményeket... nem kell feltétlenül kizárólagosan külön, pl. az ide-oda mozgó nyári szállásokon keresnünk. Megtalálhatjuk azokat a földbe ásott házak közvetlen környezetében is, mégpedig az egész Árpád-koron keresztül...” Másrészt „eddig még egyetlen olyan települést sem sikerült hitelesen feltárni, ahol az ilyen cserépkücsök nyílt tűzhellyel együtt, de földbe ásott házak nélkül kerültek volna elő. Az eddigi tapasztalatok tehát nem támasztják alá azt a fejlődési menetet, amely szerint a korai cserépkücsökkel jellemezhető nyílt tűzhelyes szállásokat későbbi időben felcserélik a kemencés földbe ásott házakkal”.

A további kutatásoktól ezen biztató nyomok után sokat várunk még, például az épülettípus-váltás hosszas folyamatának pontosabb megrajzolását. Idővel nyilván előkerülnek majd a kerek alaprajzú épületek között a közelmúltig jól ismert kúpos kunyhók nyomai is s így ezek továbbéléséről, alkalmazásáról is tájékozódhatunk.

A sátorozás továbbélése az uralkodó osztálynál. Az előbbi kép kiegészítéséül meg kell jegyezni, hogy a téli szilárd épületben lakás és a nyári sátorban élés kettőssége, másféle szereppel, de meglehetősen sokáig az uraknál is szokásban maradt, amint azt az erre vonatkozó utalások tanúsítják. Jellemző az I. László király által az 1092-i szabolcsi zsinaton hozott végzése 36. pontja, amely kiköti, hogy a királyi udvarba jövő apát vagy szerzetes ne a templomban üdvözlje a királyt, hanem onnan kijöve, annak házában vagy sátrában. Ekkor még tehát templomos helyen is megszállhatott a király sátorban.

A lehetőleg szabadban tartózkodás azonban önmagában még nem tekinthető egyedül a magyar urakra jellemző sajátosságnak. A ház a korai középkorban Európa-szerte mindenütt egészségtelen volt: nedves, dohos, féreglepte, rosszul fűthető és világítható, és ez lényegében az úri rendnek szilárdabb és pompásabb kivitelezésű fa- vagy kőépületeiben sem volt különben. Nem csoda hát, hogy a hideg és sáros évszakok múltával mindenki örömmel sietett elhagyni a szükségből választott tartózkodóhelyet.

A veremházak. A fentiek nyomán valószínűnek tekinthető, hogy a dolgozó rétegek hajléka legalább az első századokban nemigen különbözhetett a honfoglalás előtt szokásostól. S mivel, mint láhattuk, hihető, hogy már a honfoglalást megelőzően sem csupán sátorban, illetve kunyhófélében, de a téli szállásokon veremházakban is lakhattak őseink, hagyományosnak vélhető ez is. Talán ennek lehetne tulajdonítani azt, hogy eddigi tudásunk szerint ez az épületforma látszik a legáltalánosabbnak. Méri

István megállapítása szerint: „Nemcsak falvakban, hanem megerősített központi helyeken is számolnunk kell a földházakkal.” A feltárások az ilyen egyetlen helyiségből álló, beépített kemencés, kis, földbe ásott házacskákat egyre nagyobb számban s egyre szélesebb területről hozzák napvilágra. A leletekből az is megállapítható, hogy nagyjából azonos formában az egész Árpád-kor folyamán megszokottak voltak.

A nádház. Feltehető, hogy a putriházak csak idővel, a megtelepedés előrehaladtabb fokán kezdhettek kiemelkedni a földből, s ekkortól válhattak szokásossá a népnél a különböző technikával emelt falak. Ezek legegyszerűbbike a nádából épített, amely – amint az Szűcs Sándor kutatásaiból jól ismert – egészen a közelmúltig továbbélt a Tiszántúlon.

Minden bizonnyal közrendűek lakhattak a Freisingi Ottótól 1147-ben látott nádházakban – mint szó volt róla –, bár a domus szó általánosabb, 'lakóépület' értelmű használatából kifolyólag még az sem elképzelhetetlen, hogy ezek, legalábbis részben, nádborítású kúpos kunyhók voltak.

A sövényfalú ház. A vesszőből szövött sövényfal elkészítése már jelentős időráfordítással jár, mégis a szótörténet tanúsága szerint meg kellett előznie nálunk a többi falféleséget. Erre vall ugyanis az a tény, hogy a vesszőfonású halfogó rekesztéknek, a cégének finnugor eredetű fal neve lett hazánkban az egyedül használatos megjelölése a megfelelő épületrésznek s ment át azután a más anyagból valókra is. Erre az alakulásra már Gombocz Zoltán figyelmeztet a képzettársulás és jelentésváltozás kérdéséről eredetileg 1911-ben írt cikkében: „A primitív vesszőfonadékos őskori ház emlékét őrzi a német wand szó, amely egytövű a winden igével, s a magyar fal, amelynek eredeti jelentése szintén 'fonadék' volt. Tegyük hozzá ehhez, hogy mint tudott, az 'ács' jelentésű orosz plotnik is a 'fonni' jelentésű pleszti szótöből ered.

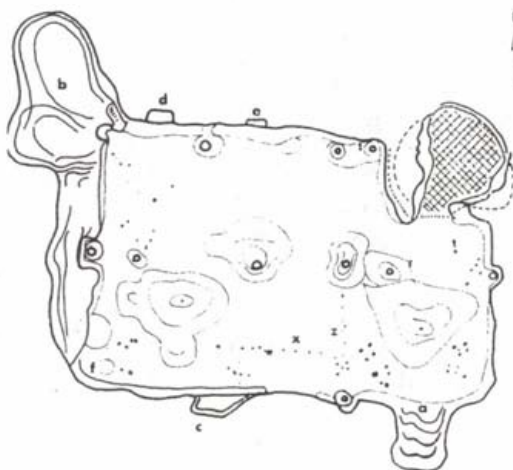
Kezdetben nálunk is talán inkább csak az erősségek, templomok falát készíthették ilyen módon, amire az egy 1283-as oklevélben szereplő Swynwar neve szolgálhat például – illetve, ha Mészöly Gedeon feltételezése igazolódna, az Anonymus „Ges-tá”-jában megörökített Hymesuduor.

V. István királynak a győri hospesek számára 1271-ben adott kiváltságleveléből már inkább lehet sövényházak használatára következtetni. Az oklevél szerint ugyanis az uralkodó, ismervé a győri vendégnépek szegénységét, „hogy épületeik kijavítására vesszőjük és karójuk legyen”, ligetes szigetet adományozott neki. Talán nem felesleges ezzel kapcsolatban hangsúlyozni, hogy nem akármilyen település sövényházairól van itt szó, hiszen Győr akkoriban az egyik legjelentősebb magyar város volt, komoly kereskedelmi gócpont, aránylag fejlett iparral.

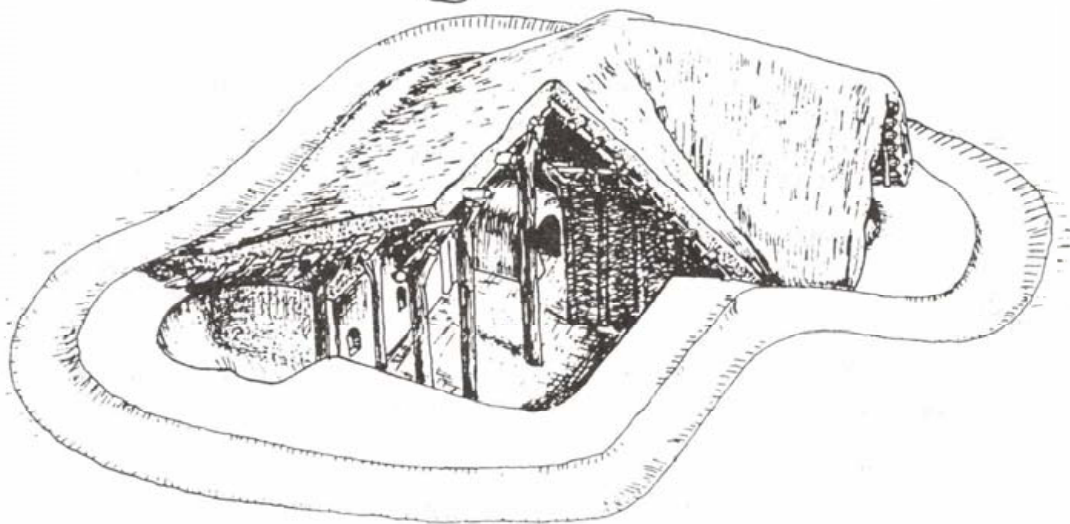
Ásatás során csupán egyetlen magyarországi faluból került elő még idáig sövényépítkezésre példa: négy ház a Fonyód-Bélatelep (Somogy m.) határában fekvő Nyíres dűlőben. Sajnos erről is csak egy előzetes jelentés, továbbá a részben pontatlan és hiányos ásatási feljegyzések, illetve a leletanyagnak a háborút túlélte töredékei kerülhettek közlésre. Már ebből is kitűnik azonban, hogy itt mocsaras területen, vastag rőzsefeltöltésre építve álltak az egysejtű, kisméretű, talpas sövényházak. A leletanyag alapján megállapítható, hogy e településrészlet a IX. század végétől–X. század elejétől a XIII. századig állt fenn.

Annak a kérdésnek a megválaszolása tehát, hogy a sövényházak építése milyen mértékben terjedhetett el vajon már a tatárjárás előtti időkben, a további szerencsés feltárások nyomán várható csak.

A földfalú ház. A sövénynél fejlettebb fokot képviselő falazásmód a földfal. Az építésnél alkalmazott különféle eljárások is hihetőleg nagyrészt a sáncok, erősségek, földvárak létesítésénél csiszolódhattak ki, amint erre a vertfallal kapcsolatban Györfly István már rámutatott. Földvára 1095-től kezdődően számos adatunk van, meg kell jegyezni azonban, hogy nem az épület anyagára utal viszont a néha idevont Sárvár név, lévén a sár szónak, 'mocsár' az eredeti jelentése. Hogy mikor juthatott el

Árpád-kori verem-lakóházak alaprajza. Kardoskút, „Hatablaki kápolna” dűlő, Békés m. (Méri 1964: 3. á. után) a: meneteles bejárat; b: a ház sarkához csatlakozó, az épület padlójánál magasabb szintű gödör; c-e: a ház földfalába vájt kis fülkék; f: kis gödör, benne kakas csontváza; ...: karólyukak; kockázott rész: földbe vájt kemence sütőfelülete; ----: a kemencének a boltozat által takart körvonala; x: feltételezett padka-szegő sövény; z: feltételezett osztófal.

A felső képen látható lakóház rekonstrukciós távlati metszetképe. (Méri 1971: 4/C. á. után)

azután a földfalak építésének technikája a falusi építőgyakorlatba, arra ismét csak az ásatásoktól remélhető válasz.

A faház. A XII. század derekán Freisingi Ottó még keveselte a hazánkban látott faházakat, az ő szeme nyilván ezekhez volt szokva, lévén a korabeli német városokban a faház az uralkodó. Idővel azután nálunk is mindinkább elszaporodhattak az alkalmas fát kínáló erdős tájakon.

A magyar művészettörténet-írás feltételezi, hogy a XII. századot megelőzően épült templomaink falát – sövényfonás mellett – nagyobb részben fagerendákból rakhatták. Mindenesetre a fennmaradt emlékek tanúsága szerint a falusi kő- és téglatemplomok építése csak a XII. század második felétől kezdett mind jelentősebb méreteket ölteni hazánkban, csúcspontját a XIII. században érve el.

(Csilléry 1982)

27. Temetők és családi kapcsolatok

Nyolc honfoglalás kori magyar temetőt írtam le röviden. A tanulások értékelésekor néhány olyan temetőnél tapasztalt jelenségre is támaszkodom, amelyet itt nem közölhettem (pl. Kolozsvár Zápolya utca, Bodrogszerdahely, Tiszabura stb.). Összegezem most, hogy milyen eredménnyel járt új szempontú seregszemlém.

1. Minden temetőben középtájon van a leggazdagabb sír, a tőle balra- és jobbra eső szárny élesen szétválasztható. A balszárny kivétel nélkül mindig gazdagabb s rendszerint népesebb is, mint a jobbszárny. A lovassírok zöme is balszárnyról kerül ki, innen ismerjük a sírok agyaggal vagy deszkával való kipadozását stb. A durva agyagedények java része meg a szegényebb szárnyról kerül ki. Meg kell jegyezni, hogy közvetlenül a középtől jobbra néha egy-két gazdagabb férfisírt találunk. A szolganép a jobbszárnyra kerül, egy esetben megfigyelhettük, hogy elkülönítve tették el a szolgálát.

Elsőként tehát azt a törvényt ismertük meg, hogy a középső sír kivétel nélkül mindig a leggazdagabb, balszárnyán fekvő sírok pedig összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, mint a jobbszárny sírjai.

2. Ez a törvényszerűség fogja egységbe a különböző szerkezetű magyar temetőket. Háromfajta temetővel ismerkedtünk meg. Ezek a következők:

a) A bezdédi temetőben a középső sírtól balra temették a férfiakat és a fiúgyermekeket, jobbra a nőket. A férfiak többen voltak, mint a nők. A leletek egyezéséből megállapítottam, hogy férjek és feleségek sírjai a két szárnyon egymásnak tükörképszerűen felelnek meg.

b) A kenézlői temetőben más rendszert találtunk. A férfiakat s a nőket nem külön szárnyra temették, hanem a férj és feleség egymás mellett kapott helyet, a feleség rendszerint itt is a jobboldalra került. Némileg emlékeztetett a bezdédi jellegű rendszerre az, hogy a jobbszárny vége felé itt is több volt a nő, mint a férfisír. A gazdag és szegény szárny ugyanúgy megvan itt is, mint az a szokás, hogy a leggazdagabb a középre kerül, a gyermekek pedig mellette kapnak helyet.

c) Három olyan temetőt ismertünk meg, ahol középen gazdag asszony feküdt. Két temetőben csak férfiak sírjait találták körülöttük, a harmadikban családja s szolgálója is köréje temetkezett.

A Kolozsvár Zápolya utcai temető eddig feltárt sírjai mintha azt mutatnák, hogy a két rendszer keveredik egymással. Ugyanis ott az első sorban eddig csak lovas férfisírokat találtunk, a második és harmadik sorban azonban férfi-, nő- és gyermeksírok váltakoznak. Az első sorban nem találtam edényt, a második és harmadik sor női sírjaiban azonban már ott volt a durva bögre.

d) Negyedikként fűzöm e három temetőformához azt, hogy a honfoglaló magyarok fejedelmeit nem temetőbe temették, hanem külön, egyedül tették sírba. Eddig csak Geszteréden találtak honfoglalás kori fejedelmi sírt. Megjegyzendő, hogy így temették el fejedelmeiket az avarok is, s ilyen módon találjuk a többi pusztai népek fejedelmeinek sírjait is. Attila temetéséről fennmaradt tudósításból is kitűnik, hogy elrejtve temették el a nagyfejedelmet.

Nézzük most azt, hogy ezeken az alapformákon belül milyen megfigyeléseket tettem. Úgy látom, hogy a középső sírtól való távolság mind a bal-, mind pedig a jobbszárny felé, bizonyos rangfokozatot is jelentett. Két tényből következtettem erre: az egyik az volt, hogy a nyílcsúcsok száma a sor széle felé egyenletesen fogy. A másik tény az volt, hogy a középső sírban s a mellette levőkben a tegez baloldalra kerül, a távolabb esőkben jobboldalra teszik.

Nem számítva a csonka temetőket (pl. Gádoros), vagy azokat, amelyek középpontjában asszony feküdt, az egyes sorokban átlagosan 14–26 sírt találunk. A későbbi sorokban már kevesebb a sírszám. Hogy ennek mi az oka, s miért nem temettek például Kenézlőn a későbbi sorok balszárnyára senkit sem, annak magyarázatára nem elegendő csupán a régészeti tények megfigyelése. Azt hiszem azonban, hogy a néprajzi párhuzamok tárgyalása után elfogadható magyarázattal tudok majd szolgálni.

Bizonyos munkamegosztásra következtetek abból, hogy például a bezdédi temetőben csak az összetartozó (férj-feleség) sírpárban volt sarló. Ezzel szemben ott, ahol a temető középpontjában asszonyt temettek, csak a férfisírokban volt sarló. További munkamegosztásra utal az is, hogy míg a férfiak java része vadászember volt (tegez, íj és nyilak), csak a középtájon és a szélen találunk egy-két szablyás sírt. Mivel meg fogjuk látni, hogy a halottnak mindent melléje kellett rakni, hogy evilági életét a másvilágon is folytathassa, aki mellé nem tettek szablyát, az nem volt hivatásos harcos. Egy-egy sírsorban (mint látni fogjuk – nagycsaládban) tehát egy-két hivatásos harcos volt. Méghozzá a legelőkelőbb és a legkisebb rangú sírban találunk szablyát. Erre azért hívom fel a figyelmet, mert később sok szó esik majd a legkisebb fiú jogairól. Érdekes egyébként, hogy ez a beosztás nyilván csak békés viszonyok között volt meg, ha szükség volt rá, akkor minden férfiember harcolt. Kolozsváron, tehát a keleti kapuban, úgyszólván minden férfisírban volt szablya.

A munkamegosztás mellett, úgy látom, jogosan következtethetek arra is, hogy a bal- és jobbszárny közötti rangsorkülönbség viseletben is kifejeződött. Az a kifejezés ugyanis, amit minduntalan használok, hogy „szegény sír”, annyit jelent csupán, hogy viseletén kevesebb fémdísz volt. Ez a viseletbeli különbözőség tehát nem az egyes népi egységek ma is meglévő viseletkülönbségéhez volt hasonló (pl. Kalotaszeg, Székelyföld, matyók, sárköziek stb.), hanem inkább a családokon belüli életkor-jelző öltözködésnek felel meg. Egyelőre nem merek vállalkozni arra, hogy egy-egy családon belül leírjam a rangot (tehát életkort s társadalmi helyzetet) jelző viseletkülönbségeket, csak emlékeztetek arra, hogy népünkénél s másutt még ma is megvan ez a különbségtétel (gyermek, legény, leány, menyecske stb. viselet, hajviselet stb.-ben jelentkező szabályok!).

A nők a soros temetőkben általában szegényesebbek, mint a férfiak. Ebből az asszony társadalmi helyzetére vonhatunk következtetést. Néha azonban megesisik, hogy a férj s felség közül a felséget temetik el rangosabban (pl. a bezdédi temető K(e) sírjában, ahol az asszonyt temették lóval). Vajon nem a családba házasodott férfi másodrangúságát jelenti-e ez? Olyan gazdag volt az egykori családi élet, annyi minden eset alakulhatott ki, amire mi már nem tudunk felelni. Egyébkén sem kutatom az egyest, hanem a törvényszerűt. Azt ugyanis sohasem fogjuk elérni, hogy az egyes emberek életének ezer év előtti gazdagságába s az azt mozgató egyéni erőkbe betekintést nyerjünk. Feltűnő mindenesteg, hogy az igazán gazdag női sírok olyan helyről valók, ahol vagy kisszámú férfinéppel temetkeztek, vagy a szolgálk sokasága övezte a nagyasszony sírját.

Milyen lehetett e temetők tanúvallomása alapján a honfoglaló magyar nép családi és társadalmi rendje? Erre a kérdésre szeretnék feleletet adni e fejezet középső szakaszában. Eddig tartózkodtam attól, hogy a temetőkben tapasztalt jelenségeket magyarázzam. Önmagukból igyekeztem megfejteni, s szigorúan ragaszkodtam ahhoz, hogy ne keverjek bele máshonnan vett magyarázatot. Azt akartam megmutatni, hogy mit mondanak a temetők. Ahhoz azonban, hogy ezeket a tanulságokat beleágyazhassam az egykori életbe, s hogy kibontsam belőlük az egykori családi és társadalmi szervezetet, nem elegendő a régészeti leletek vallomása. Meg kell keresnünk, hogy e régészeti tényeknek mi felel meg az életben. Ebben a munkában a néprajzi társadalomtörténetet hívom segítségül.

(László 1944)

28. A nagycsalád, nemzetség, törzs

A kérdés tehát az, hogy ismer-e a néprajz vagy a társadalomtudomány olyan társadalmi egységet, amelynek 15–30 tagja van, egy rangos férfi emelkedik ki a tagok közül, s kisebb családi egységek (férj-feleség) tartoznak alája. A kisebb egységek között szigorú rangsor van, s munkafelosztás uralkodik közöttük. E törvények a bal- és jobbszárny szigorú rangsorolásával érvényesülnek, amely szerint a balszárny az előkelőbb, a jobbszárny pedig az alsóbb réteget képviseli. Az asszony nép és a szolgák a jobbszárnyra kerülnek.

Erre a kérdésre a néprajz és a társadalomtudomány egyhangú igennel felel: ez a rend tökéletesen azonos az úgynevezett nagycsalád rendjével s felépítésével. Alapvető különbség van azonban a temető és a nagycsalád között. Az utóbbiban ugyanis mindig a jobboldal az előkelőbb, s a beloldalra kerülnek a rangban alacsonyabb fiúk és családok. Ez a megfordítottság a magyar őstörténelem egyik legizgalmasabb kérdése, mindeddig ismeretlen volt. Ne vágjunk azonban a tárgyalás elébe, s ismerjük meg, hogy mi is a nagycsalád.

A magyar ember szavajárása még ma is azt mondja arra a családra, amelyikben sok a gyerek, hogy „nagy családja van”. Azonban a társadalomtörténet nagycsalád (egybeírom a két szót) kifejezése nem ilyesmit jelent. Más valami húzódik meg e szó mögött, a társadalom egyik kis egységének sajátos szerkezetét rejti e fogalom. Nézzük tehát, hogy mit tudunk erről a vérségi s társadalmi képződményről. Előljáróban néhány általános dolgot mondok el a család kialakulásáról.

A család ősfarmája, úgy látszik, azon alapult, hogy még nem ismerték fel a fogantatás és a születés közötti összefüggést. Úgy gondolták, hogy minden nőnek egy bizonyos életkorban gyermekei kell szülessenek. E hitüket különböző vallási hiedelmekkel magyarázták, ezek nagy része most minket nem érdekel. Csak azt szeretném itt megjegyezni, hogy ennek az őskori családfogalomnak maradványát sok régi eredetmonda őrzi, így többek között az Árpád-ház eredetmondája is ilyen jellegű. Álmos sem apjától fogantatik, hanem Emesének álmában a törzs őse, a Turul jelenik meg. A régi kínai eredetmondák is mindig csak a császár anyját tartják számon, s a világmindenségnek is éppen úgy, mint a császárnak, csak anyja van. Ilyen ősi teremtő istenanyában hittek a szkíták is, s e hitük eljutott a honfoglaló magyarsáig. Nálunk később a Boldogasszony-tiszteletben finomodott kereszténnyé ősvallásunk gyönyörű istenasszonya. Szent István Szűz Máriának ajánlja fel népét s országát, s Magyarország védasszonya mind a mai napig Isten fiának anyja.

A gyermekek az anyajogú családban kizárólag az anyáé voltak. A család feje nem a férj volt, hanem az anya testvérbátyja. Ha ez megházasodott, új családjában csak alárendelt szerephez jutott, húga vagy nénje családjának azonban továbbra is ő maradt a feje. A vérségi leszármazást csak anyai ágon tartották nyilván, s az öröklés rendjén sem apai, hanem a nagybátyai öröklés érvényesült. A családban a fiúkat és a lányokat már korán elválasztották, s a fiúk tekintélye néneik felett már gyermekkorban is érezhető volt.

Nehéz egy ilyen ősi, ma már csak csökevényeiben meglévő, állapotot életformához vagy termelési rendhez kötni. Az azonban kétségtelen, hogy a fejlettebb társadalmakban legtovább a földművelő és marhatenyésztő népeknél maradt fenn.

A lovas pásztornépeknél már igen korán, olyan korán, hogy jóformán már emléke is kiveszett, egy másik családforma jutott uralomra: az apai leszármazáson alapuló családrand. A magyar nagycsaládnak is ez a rend volt az alapja, s ezért

bővebben foglalkozom ezzel. Érdekes, hogy Thurwald, a kitűnő néprajzkutató, összefüggést lát az apai önkényuralom kifejlődése és a társadalomszervezés politikai előtérbelépése között. E szerint nem valami titokzatos ösztön magyarázza meg azt, hogy a lovasnomádoknak olyan nagy szerepe volt a környező földműves népek megszervezésében, hanem az, hogy családi mintára szervezett államéletük sokkal nagyobb összetartó erőt képviselt, mint az anyai leszármazás, de mégis férfiuralom (a báty uralma) alatt álló társadalmi képződmények.

Az apai család öröklésrendje, aszerint, hogy kiscsaládban (ez a mai értelemben vett család), vagy nagycsaládban érvényesül-e, kettős. Az első esetben a fiúk örökölnek, a második esetben pedig a család fő legidősebb testvére, vagy az arra legalkalmasabb családtag örökli a hatalmat. Minket elsősorban a második tétel érdekel. Ezt a tételt sem vizsgáljuk világviszonylatban, nem kalandozunk el az afrikai néger vagy amerikai indián párhuzamokért, hanem csupán emlékeink egyrészét vizsgáljuk meg. Ezt az emlékanyagot a magyarral életformában – s részben vérben is – rokon népek-nél keressük meg. Azokon a tájakon keressünk tehát magyarázatot a magyar nagycsaláddhoz, amelyekre a magyar család szókinccse, történeti s régészeti adatok és a magyar temetőikben található temetkezési szokások vezetnek. A finnugor és török népek családi szerkezetét nézzük meg. A füves puszták lovasnépeinél, úgy látszik, a legrégebb ez a rendszer, talán náluk is alakult ki.

A finnugor népek nagycsaláddrendjét s később a török–tatár népekét is, törzsszervezetükkel együtt ismertetem, mert a kettő szétválaszthatatlanul egybeforrott. Egyúttal tehát a magyar nép törzsi szervezetének párhuzamait is bemutatom.

Az anyag bemutatásakor egy ideig azt a tanulmányt követem, amelyben Zdenko Vinsky igen hasznosan állította egybe orosz, finn, német, magyar s más kutatók nyomán a nagycsaládra vonatkozó adatokat. Később bővíttem ezt a kört, mindenütt jellem azonban, hogy kinek eredményeit és adatait közlöm.

Az osztyák faházakban mindig több család lakik együtt, s ezek felosztják egymás között a lakás belsejét. Rendesen 3–6 vérrokon család lakik egy házban, de van olyan feljegyzés is, amelyik szerint egy nagyobb házban mintegy 30 család lakott egy fedél alatt. Divatozik közöttük a feleség vásárolása, s nyoma van az egykori nőrablás szokásának is. A vételdíjat (kalym) még a házasság előtt ki kell fizetni. Az új asszony férje apjának (a nagycsalád fejének) teljes engedelmességgel tartozik, s előtte el kell fedje arcát.

A votyák nagycsalád tagjainak száma 25–30. néha 40 fő. E nagycsalád tökéletes mása található meg a délszláv nagycsalád-rendszerben. Egy kitűnő orosz kutató – Smirnov – nyomán így jellemzi Vinsky a votyák nagycsaládot: „A család fejét Kuz’o-nak (a legnagyobb, a gazda) hívják. Ez a házas vagy nőtlen fiúk munkaképes apja vagy legidősebbje. Hatalma vérségi és gazdasági eredetű. Kötelessége a család érdekeit képviselni, egyébként mást választanak helyette... A család tagja felett korlátlanul uralkodott, eladhatta lányát, fiai számára feleséget szemelt ki stb. Manapság a családi tanács támogatja.

Az egyes házaspárok külön konyhóban laknak, de közösen étkeznek... A kiszakadt családok is megőrzik kapcsolataikat a törzscsaláddal. Az asszony helyzete elég rossz, meddősege válóok, ez esetben egyszerűen elűzhetik. A nők mindig a férfiak után esznek, egymás között, távol az asztaltól. Apósa előtt s férje bátyjai és öccsei előtt az asszony el kell takarja tekintetét, s nem szabad előttük mezítláb vagy éppen öltözet nélkül mutatkozzék. Asszonyvásár dívik, s megvan a leányrablás szokása is, de a menyasszony előzetes beleegyezésével. Általában egynejeük, csak itt-ott figyelhető meg a többnejeűség. Az özvegyet elhunyt férje bátyja vagy öccse veszi el (leviratus). Házközösség, a rokonok házassági tilalma (exogámia) és erős őstisztelet jellemzi a votyák nagycsaládot... néhol az anyajog nyomai is fellelhetők még.”

Eddig szól Smirnov tudósítása. Meg kell magyarázzak itt egy, számunkra fontos kifejezést: a nagycsalád feje munkaképes apa, vagy legidősebb testvér lehet. A délszláv nagycsaládban meg is mondják még a „munkaképesség” határát. A család feje 60. életéve betöltésekor az utána következőnek adja át az irányítást. Márpedig nagyon jól tudjuk, hogy nemcsak 60, de 70, sőt 80 éves férfiak is néha erejük teljében vannak, s jól bírják a munkát. Megjegyzem itt, hogy a nagycsalád nemcsak vérségi közösség, hanem munka- és vagyonszövetség is. E munkaszövetségben minden családtagnak megvan a feladata, csak éppen a nagycsalád fejének nem kell dolgoznia. Ő csak intézkedik s felügyel. A „munkaképesség” kifejezés tehát nyilván nem a családfeje munkájára vonatkozik, hanem valami más dolog lappang e meghatározás mögött. A nemzetközi néprajzi anyagból ki is derül, hogy nem a munkaképesség az, ami határt szab a családfeje uralmának, hanem férfiasságának meggyengülése és elvesztése vet véget hatalmának. Ezt a kérdést később még bővebben tárgyalom, mert a magyar nagycsaládban, sőt a pogány korban az Árpád-házban is, ez kormányozta az öröklés rendjét. Most csak a votyákok szokásait egészítem ki azzal, hogy él közöttük az a hit, hogy a család nem lakhatik tovább egy helyen 40 évnél. Vagy el kell költözni, vagy pedig fel kell áldozni egy embert. Mivel a falu nem más, mint a nagycsalád, következésképpen a feláldozandó ember sem más, mint a nagycsalád feje. Ezt egy másik votyák hagyomány meg is mondja. E szerint régebben ősszel összegyűlt a nagycsalád a legkiválóbb öreg embernél (a nagycsalád fejénél), s ott ülte meg a halottak napját. Ezután az öreg önként feláldozta magát. Róheim Géza úgy magyarázza ezt a szokást, hogy az ősi áldozat nyilván egyrészt hálaadás a múlt év terméséért, de egyúttal a következő év termékenységének varázslása is. A föld és az ember termékenysége szoros kapcsolatban jelentkezik ebben a szokásban. Valószínű, hogy ez az áldozat nem évente, hanem negyven évenként következett be, vagy akkor, ha valamilyen sorsdöntő esemény követelte meg (pl. nagy szárazság, új hazába való költözés stb.). Ne idézzünk most tovább e tétel tárgyalásánál, hanem folytassuk a finnugor nagycsalád ismertetését.

A mordvin nép két részre tagozódik: a keleti mordvákra és a nyugati ardszákra. Az apai nagycsalád teljes virágzásában él náluk is. Még ma is megesik, hogy egy-egy faluban csak egy nagycsalád lakik. A család legöregebbjét rendkívül tisztelik, s korlátlan hatalma van a családtagok felett. Ő irányítja a háztartást és a termelést. Divatban van még az asszonyvásár is.

A cseremiszek falvainak keletkezéséről hasonló értesítéseket kaptunk. Az erdőben házat építő cseremisz fiai apjuk háza mellett vernek tanyát, ezek fiai ismét itt maradnak, s így keletkezik a falu, amelynek minden tagja egy családból való.

Áttérek most a török népek nagycsaládrendszerének rövid ismertetésére.

A Nyugat-Ázsiában lakó kazak-kirgizek 3 hordára oszlanak: a nagy-, közép- és kishordára. Ezek valamennyije ismét törzsekre bomlik, a törzsek pedig nemzetségek-ből állanak, a nemzetségek neveit és ágait pedig nagycsaládok alkotják. Elvileg tehát egy-egy nomád nép egyetlen hatalmas vér- és vagyonszövetség. Gyakorlatilag azonban ma már szinte lehetetlen kiigazodni e megszakadozott s így bonyolulttá vált fokozatokban. Még a legjobb emlékezőtehetségű kazak-kirgiz is eltéved néha a keresztül-kasul futó rokonsági szálak szétválasztásában.

A kirgiz élet kitűnő ismerője, Wilhelm Radloff, a következőket írja a kirgiz életről: a közeli rokonságban álló családtagokat az osztatlan családi tulajdon szoros érdekszövetségbe zárja. Hozzájuk csatlakozhatnak távolabbi rokonok, vagy más szá-lakkal odafűzött családok, s így alakul ki a kirgiz élet legkisebb társadalmi egysége: az aul. Ez az aul télen-nyáron együttmarad, s a közösség magvát képező család legöregebbje igazgatja. Az időjárás viszonyosságaitól védett téli szállásokon több rokon aul is egybegyűlik, s ezekből alakul ki a nemzetség. A több nemzetségre is szaporodó közösség élete nem lehetne súrlódásmentes, ha nem tartana rendet közöt-

tük a leghatalmasabb család feje. Feladata a bírói tisztség ellátása, s megszabja a téli legeltetés rendjét és a szállások sorrendjét. Ilyen nemzetségek szövetségéből keletkeznek a törzsek, ezek szövetsége alkotja a népet. Valamennyi magasabb szövetségénél ismét kialakul az egyedulalomnak fentebb ismertetett formája, s végül a legerősebb törzs kánja uralkodik az egész nép felett. Kialakult a kirgizeknél lassan egy nemes s egy nem nemes osztály („fehér csont” a nemes, „fekete csont” a köznép neve).

Minden kirgiz nagycsaládnak megvan a téli szállása. Ez öröklődik, s pontosan el van választva a többi téli szállásoktól. A lehetőség szerint természetes határok (gyepűk!) választják el a szomszédos területtől, ha ilyen nincsen, akkor kövekkel vagy oszlopokkal jelölik meg a határt. A határokat valamennyi kirgiz ismeri és tiszteletben tartja.

Ezek a szokások nemcsak a kirgizeknél találhatók meg, hanem általában jellemzők a belsőázsiai törökségekre.

A házasságot néha hetedíziglen tiltják a rokon családok között. A rokonságot emlékezetükben tartják számon, s az aki nem tudja hét őse nevét, semmirekellő, jöttmentnek számít. Emlékezetük hihetetlenül jó. Állítólag néha 30 nemzedéken keresztül tudják követni a családfát. A közösség az őt ért sérelmekre egységesen vág vissza (vérbosszú).

(László 1944)

29. A jurta az Altáj-vidéken

A jurtok felállítása és belső tagozása mindenütt ugyanaz. Közepén áll a tűzhely, felette vasháromlábban fazék áll. A tűz egész nap megszakítás nélkül ég. Ha a jurtot az ajtótól számítva négy, nagyjából egyenlő körcikkre osztjuk, akkor megkapjuk a benne folyó élet egész rendszerét. Az ajtóval szemben a tűzhely mögött van a család fő helye. A körnek a családfőtől jobbra eső fele a férfiak oldala, a balra eső rész pedig a nőké. Közvetlenül a családfő jobb oldalán van a tisztelethely, ide ültetik a különösen megbecsült férfitendőt. A többi férfitendők s a család többi férfitagja a jobboldali alsó körcikkekben foglalnak helyet. A felnőtt fiúknak megvan ugyan a joguk, hogy a család helyére üljenek, de többnyire az ajtó jobb oldalán tartózkodnak. A baloldali hátulso körcikk a család helye, az első körcikk pedig a női látogatóké. Ha nagyon tisztelt női vendég érkezik, akkor számára a család helyének az ajtó felé eső részét jelölik ki. Ha több vendég gyűl össze, akkor ezek úgy rendeződnek el, hogy a kevésbé tisztelt a megfelelő körcikkekben mindig közelebb kerüljenek az ajtóhoz. Az asszonyok, a segítséget kérők és a szolgálók közvetlenül az ajtó mellett ülnek. A család helyének hátterében találjuk az ágyat. Deszkaalappal nyugszik s rangos házakban vastag, szélükön díszesre varrott nemeztakarók borítják. Az ágyon részben tollal, részben juhgyapjával kitömött párnák fekszenek s sok szőrmeféle, amelyek takaróként szolgálnak. Az ágy rendszerint kb. két és fél méter hosszú, s mintegy kétméternyi szélességű. Itt fekszik az apa feleségével s gyermekeivel. Éjjel függöny takarja el, nappal azonban a függönyt elhúzzák. Az ágytól jobbra egészen az ajtóig, bőrszékben és különféle ládáknál áll a család vagyona. A jobboldali, hátsó körcikkekben a zsákokat szőnyegek takarják. A szőnyegek felett a sátor rúdaira bálványképek vannak felfüggesztve. Ezek kerek faabroncsok, közepükben széttárt lábakkal és karokkal

álló alakok vannak. Közeliükben vannak az összecsavart nyúlőr bálványok, melyeket zsineggel kötnek össze, s úgy függesztenek a mennyezet rúdjaire. Azután egy vízszintesen kifeszített zsinórról kilenc tarka szalag vagy rongy csüng le, közülük a középsőt ember vagy állat formájára szabtak ki. A rongyokat somo-nak hívják. A bálványok valamennyijét a nép általánosságban csak kudai-nak mondja (a szó jelentése: isten). Radloff azt írja, hogy nem hiszi, hogy az altaiak sokat törődjenek azzal, hogy miféle istenségek lógnak ott. Az istenségeket rendszerint sámánok, vagy más hozzáértő emberek készítik. A bálványok kell, hogy megvédjék a házat a sötétség rontó hatalmaitól s szerencsét hozzanak a bent lakókra. Annyi azonban kiderült, hogy a 9 rongy a 9 őst jelképezi, de csak igen ritka esetben történik az meg, hogy ezeknek áldozatot hozzanak. A ház védőisteneinek egyik legfontosabb feladata, hogy a zsákokban s ládában őrzött vagyont megvédjék a károsodástól. Ezért is helyezték valószínűleg „oltárukat” a vagyon fölé.

A jurt férfioldalán vannak felfüggesztve mindazok a tárgyak, amelyek a férfiember munkájához szükségesek: puskák, tölténytáskák, fékek, szíjak, nyergek, terhelő nyergek, korbácsok és így tovább. Az asszonyok oldalán pedig azok a holmik találhatóak, amelyek az asszonynevet szolgálják: az asszonyok lovaglófelszerelése, gazdasági és konyhaszerszámok, edények, kannák, facsészék, őrlőkövek, nagy tömlők a kumisz és airan számára. A kisgyermek bölcsője ma igen egyszerű és célszerű szerkezetű. Az ágy előtt a tűznél áll egy hosszúkás, nyírfakéregből készített teknő, amelynek egyik oldalán két kurta lába van. A két lábra kötelet erősítenek, s ezt a kötelet a jurt mennyezetéhez kötik, úgy hogy a bölcsőt kissé megemelje. A bölcső lábatlan része a földön nyugszik, ha ringatni kell a gyermeket, az anya meglöki a bölcső lebegő végét.

A tűz körül a földön néhány állatbőr fekszik, szőrével felfelé fordítva. Rendszerint juh- vagy marhabőrök, s ülésül szolgálnak. Piszkosak és zsírosak, mert mindenki ezeket használja evés közben arra, hogy zsíros ujjait beljükhöz törölje. Általában a legtöbb ételmaradékot a földre dobják, éjjel a kutyák hordják el ezeket, s így a jurtban néha tűrhetőbb állapot uralkodik.

Ha nagyon tisztelt vendég jelenik meg, akkor a díszhelyre új nemezpokrótot, gazdagabb helyen szőnyeget terítenek. Radloff még a következőkkel egészíti ki a jurtról adott képét: „A mennyezet és a mennyezet rúdjai feketék a füsttől, az egész teret sűrű füst lepi el. Ehhez járul még, hogy a sajt és a tej feldolgozása is itt folyik s savanykás szag terjeng a sátorban. A jurt ajtajánál több báránka, fiatal kecske vagy borjú van a rácshoz kötve, s ezek időnként panaszosan bögnek.”

Radloff leírását kitűnően egészíti ki Almásy György, aki a kazak kirgizek között járt, és a jurtban való étkezésről számol be. Radloff az 1860-as években járta be a területeket, Almásy jó negyven évvel későbből tudósít minket.

A fővendég szemben ül az ajtóval, a többi vendég mellette kétoldalt kuporog. A háziúr, mint utolsó a félkörben, a jobbszárnyra telepedik le. A háziúr az illemszabályok szerint nem vehet részt az ebéden, miután neki kell kiszolgáltatnia a vendégeket (ugyanúgy tehát, mint amikor több törzs gyűl össze). Az asszonyokat, ha belépéskor véletlenül a sátorban vannak, semmibe sem veszik, csak a régi ismerős köszönti kézfogással az „uralkodó asszonyt”, a többi legfennebb főbiccentést kap. Mialatt a férfiak beszélgetnek, az asszonyok a szomszédos jurtban puhára főzik a juhhúst. Egy óriási kazánban főzik, s mást nem tesznek vele, mint megsózzák. Másfajta készítményt nem ismernek.

Az ételt fatányéron adják át. A különösen megtisztelt vendég a juh fejét s gyenge bordadarabjait kapja. Más tiszteletbeli darabokkal is kedveskednek az idegen vendégnek. Ilyenek: a koponyáról leszedik a tokadarabokat, a nyelvet, a füleket és a szemüregék zsírrétegét, s ezeket adják néhány borda, combhús és némi tiszta farok-

zsír kíséretében fatálra téve a vendégnek. Az asszonyoknak néha-néha valami jobb falatot dobnak oda, amit ők azután, lehetőleg visszavonulva, elköltenek.

Amint látható tehát, Almásy idejében még nagyon élénken megvolt az ételosztás és ültetés rendje.

(László 1944)